T.C
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM HUKUKU BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

NESH BAĞLAMINDA AYETLERİN UNUTTURULMASI MESELESİ

Hüseyin Seyfullah ATAK
2501211147

TEZ DANIŞMANI

Doç. Dr. Merve ÖZAYKAL

İSTANBUL-2025

ÖZ

NESH BAĞLAMINDA AYETLERİN UNUTTURULMASI MESELESİ

HÜSEYİN SEYFULLAH ATAK

Nesh meselesi İslâm'ın ilk asırlarından itibaren tartışılmış, fıkıh usûlü eserlerinde ise çoğunlukla imkânı, şartları ve kısımları üzerinde durulmuştur. Usûlcüler genellikle nesh türlerini; Hükmen Nesh, Tilâveten Nesh ve Hükmen ve Tilâveten Nesh şeklinde tasnif etmiş, zamanla en-Nâsih ve'l-mensûh literatürü teşekkül etmiştir. Tilâveti sabit olup hükmü kaldırılan âyetler üzerinde yoğunlaşılırken, tilâveti neshedilenler çoğu kez insâ (unutturulan âyetler) kapsamında değerlendirilmiştir. Bu çalışmada söz konusu rivâyetlerin, tefsir ve usûl kaynaklarındaki yansımaları, mezheplerin farklı yaklaşımları ve rivâyetlerin hadis literatüründeki değeri üzerinden ele alınarak tarihsel süreçte nasıl yorumlandıkları ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Nesh, İnsâ, Ref', Tilâveten nesh**,** Hükmen ve tilâveten nesh.

ABSTRACT

THE ISSUE OF THE FORGETTING OF VERSES IN THE CONTEXT OF ABROGATION

HÜSEYİN SEYFULLAH ATAK

The issue of *naskh* has been debated since the earliest centuries of Islam, and discussions in the works of *uṣūl al-fiqh* have primarily focused on its possibility, conditions, and categories. Scholars of *uṣūl* generally classified the types of *naskh* into three: "abrogation of ruling," "abrogation of recitation," and "abrogation of both ruling and recitation," and in time a distinct body of literature under the title *al-Nāsikh wa'l-Mansūkh* emerged. While much attention was given to verses whose recitation remained but whose rulings were abrogated, those whose recitation was abrogated were mostly evaluated within the scope of "insâ (forgotten verses)." This study examines such verses with respect to their treatment and interpretation in tafsīr sources, the different approaches of the schools of law within the framework of the concept of *insā*, and the status of related reports in the ḥadīth literature, ultimately presenting how these reports on forgotten verses have been interpreted throughout history.

Keywords: Naskh, Insā, Rafʿ, Abrogation of Recitation, Abrogation of Both Ruling and Recitation.

ÖNSÖZ

İslâm hukukunun teşekkül sürecinde kaynakların anlaşılması, hükümlerin delillendirilmesi ve metinlerin yorumlanması noktasında usûl tartışmaları belirleyici bir yere sahiptir. Bu tartışmalar içerisinde nesh meselesi, yalnızca teorik bir konu olmanın ötesinde Kur'ân ve Sünnet'in anlaşılması, hükümlerin sübutu ve sürekliliği, rivâyetlerin değerlendirilmesi gibi birçok alanla doğrudan ilişkili bir başlık olarak öne çıkmaktadır. Özellikle hükmen ve tilâveten nesh, tilâveten nesh tartışması, fıkıh usûlü literatüründe yoğun biçimde ele alınmış; farklı usûl ekollerinin delil anlayışları ve metodolojik yaklaşımları çerçevesinde müzakere edilmiştir.

Bu çalışma, İslâm hukuku alanında fıkıh usûlü kaynaklarını merkeze alarak hükmen ve tilâveten nesh, tilâveten nesh meselesini klasik literatür ışığında incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırma sürecinde, ilgili rivâyetlerin ve delillerin fıkıh usûlcülerince nasıl değerlendirildiği üzerinde durulmuş; özellikle Hanefî usûl geleneğinde meselenin ele alınış biçimi temel alınarak konu sistematik bir çerçevede ortaya konulmaya çalışılmıştır. Böylelikle nesh bahislerinin usûlî zeminde ele alınması, mezheplerin delil hiyerarşisi ve yorum yöntemi açısından karşılaştırmalı biçimde değerlendirilmesi hedeflenmiştir.

Tez çalışmamın her aşamasında ilmî birikimi, rehberliği ve kıymetli yönlendirmeleriyle katkı sunan; konu seçim sürecimde teşvik ederek fikirleriyle yol gösteren danışmanım Doç. Dr. Merve ÖZAYKAL'a en içten teşekkürlerimi arz ederim. Ayrıca tez savunmamda jüri üyesi olarak değerlendirmeleri ve katkılarıyla çalışmama değer katan Doç. Dr. Hacer YETKİN'e ve Dr. Öğr. Üyesi Abdullah TIRABZON'a şükranlarımı sunarım.Bu süreçte sabır ve anlayışla yanımda olan, fedakârlık yaparak tez çalışmama her yönüyle destek veren kıymetli eşime ise ayrıca teşekkür ederim.

Hüseyin Seyfullah ATAK

İSTANBUL / 2025

İÇİNDEKİLER

ÖZ ... ii

ABSTRACT ... iii

ÖNSÖZ ... iv

İÇİNDEKİLER ... v

KISALTMALAR LİSTESİ ... vi

GİRİŞ ... 1

BİRİNCİ BÖLÜM ... 8

NESH VE İNSÂ KAVRAMLARININ TEORİK ÇERÇEVESİ ... 8

1.1. Nesh Kavramı ... 8

1.2. İnsâ Kavramı ... 10

1.2.1. İnsânın Terk Anlamı ... 13

1.2.2. İnsânın Tehîr Anlamı ... 16

1.2.3. İnsânın Unutturma Anlamı ... 19

1.3. A'lâ 6-7. Âyetlerin Tefsir Yorumları ... 25

İKİNCİ BÖLÜM ... 30

FIKIH USÛLÜ LİTERATÜRÜNDE İNSÂ TARTIŞMALARI ... 30

2.1. Neshin Kısımları ... 31

2.2. Usûlcülere Göre İnsâ'nın Keyfiyeti ve Şartları ... 32

2.3. İnsâ Kavramı Bağlamında Usûlcülerin Delil Olarak Kullandıkları Örnekler ... 38

2.3.1. "On Emzirme" Rivâyeti ve Hükmü ... 38

2.3.2. Recm Âyeti ve Hükmü ... 43

2.3.3. "Babalarınızdan Yüz Çevirmeyin" Rivâyeti ve Hükmü ... 49

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM ... 53

HÜKÜM İÇERMEYEN UNUTTURMA (İNSA) RİVÂYETLERİ ... 53

3.1. Hz. Peygamber'in Namazda Âyet Unutması Rivâyeti ... 53

3.2. Hz. İbrâhim ve Hz. Mûsâ'ya İndirilen Sâhifeler ... 55

3.3. Bi'rimaûne Şehitleri Hakkındaki Rivâyet ... 56

3.4. Ahzâb Sûresi ve Beyyine Sûresi Hakkındaki Rivâyetler ... 59

SONUÇ ... 63

KAYNAKÇA ... 65

KISALTMALAR LİSTESİ

b. : ibn

bkz. : bakınız

çev. : çeviren

Hz. : hazreti

ö. : ölümü

sad. : sadeleştiren

thk. : tahkik eden

t.s : tarihsiz

v.d : ve diğerleri

y.y. : basım yeri yok

GİRİŞ

1. Tezin Konusu

Bu tez, nesh teorisi bağlamında âyetlerin unutturulması meselesini konu edinmektedir. Klasik İslâm düşüncesinde nesh, genel olarak hükmün neshi, tilâvetin neshi ve hem hüküm hem tilâvetin birlikte neshi şeklinde üçlü bir tasnife tabi tutulmuştur. Bu çalışma, tilâveten nesh ve hükmen ve tilâveten nesh başlığı altında "âyetlerin unutturulması" meselesini odak noktasına almaktadır. Araştırma kapsamında, bu rivâyetlerin tefsir literatüründe nasıl aktarıldığı, usûl-i fıkıh kaynaklarında hangi kavramsal çerçevede değerlendirildiği ve mezheplerin konuya dair yaklaşımları incelenecektir. Ayrıca hadis kaynaklarında yer alan rivâyetlerin ilmî değerleri ve sonraki dönemlerde nasıl yorumlandıkları da araştırmanın kapsamına dâhildir.

2. Tezin Amacı ve Önemi

Bu tezin temel amacı, unutturulan âyetlere dair rivâyetlerin İslâmî ilimler literatüründe nasıl ele alındığını sistematik bir şekilde ortaya koymak ve bu rivâyetlerin zaman içinde geçirdiği anlam değişimlerini tespit etmektir. Çalışmada, rivâyetlerin tefsir, hadis ve usûl-i fıkıh kaynaklarındaki yansımaları mukayeseli olarak incelenecek; böylece farklı disiplinlerde ve mezhepler arasında meseleye bakış açıları ortaya konulacaktır.

Bu araştırmanın önemi, nesh literatüründe çoğunlukla gölgede kalan tilâveten nesh ve hükmen ve tilâveten nesh meselesini merkeze alarak, Kur'an'ın metinleşme süreci, vahyin anlaşılması ve usûlcülerin nas-rivâyet ilişkisini kurma biçimleri hakkında yeni bir perspektif sunmasında yatmaktadır. Ayrıca, unutturulan âyetlere dair rivâyetlerin ilmî güvenilirliği ve usûlcülerin bu rivâyetleri değerlendirme yöntemleri üzerinden, Kur'an'ın korunmuşluğu ilkesinin nasıl savunulduğu da daha açık biçimde anlaşılacaktır.

3. Tezin Yöntem ve İçeriği

Bu çalışmada yöntem olarak metin analizi esas alınmıştır. Veri toplama aracı olarak literatür taraması kullanılmıştır. Öncelikle, insâ kavramının geçtiği Bakara 106 ve Â'lâ 6-7. ayetlerde insa kelimesinin anlamına dâir müfessirlerin yorumlarına yer verilecektir. Unutturma ile ilgili rivâyetler usulcüler tarafından nasıl ele alındığı incelenecektir. Bu çerçevede özellikle Hanefî usûlcülerinden Cessâs (ö. 370/980) ve Serahsî (ö. 483/1009)'nin görüşleri merkeze alınmış; bunun yanında Şâfiî, kısmen Hanbelî ve Mâlikî kaynaklara da müracaat edilmiştir. Ayrıca Zâhirîlerin değerlendirmeleri de göz ardı edilmemiştir. Böylece farklı mezheplerin yönelimleri mukayeseli olarak ele alınmış, kavramın kullanılış biçimi ve kaynaklarda kullanılma sıklığı da tespit edilmiştir. Daha sonrasında hadis kaynaklarındaki yerlerine bakılarak rivâyetlerin kısa ve varsa uzun tarikleri bir arada verilerek nasıl anlaşılması gerektiği üzerine inceleme yapılacaktır.

Araştırmada sadece klasik eserlerle yetinilmemiş, modern dönemde kaleme alınan çalışmalar da dikkate alınmıştır. Böylelikle meseleye dair klasik ve çağdaş yaklaşım biçimleri karşılaştırılmış; konuya ilişkin eleştiriler değerlendirilerek görüşlerin tutarlı veya sorunlu yönleri ortaya konulmuştur.

Çalışma boyunca betimsel ve karşılaştırmalı yöntemler kullanılmış; kavramsal tartışmalar ile rivâyetlerin tefsir, hadis ve fıkıh usûlü literatüründeki yansımaları birlikte değerlendirilmiştir. Bu sayede, hem tarihsel süreç içinde farklı ekollerin yaklaşım biçimleri hem de modern ilim çevrelerindeki yorum ve eleştiriler bütüncül bir şekilde analiz edilmiştir.

4. Literatür Değerlendirmesi

Nesh konusunu doğrudan ele alan klasik eserler arasında Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) *en-Nâsih ve'l-Mensûh*, Mekkî b. Ebî Tâlib'in (ö. 437/1045) *el-Îzâh li-nâsihi'l-Kur'ân ve mensûhih* ve Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *Nâsihu'l-Kur'ân ve Mensûhuh* adlı eserleri öne çıkmaktadır. Bu çalışmalar daha çok hükmen nesh örneklerine yoğunlaşmış, Kur'an'da metni bâki olup hükmü kaldırıldığı iddia edilen ayetleri sıralamış ve sahâbe ile tâbiîn rivâyetlerine dayalı bir çerçeve

sunmuştur. Bununla birlikte Ragıb el-İsfahânî'nin *Müfredât*'ı, İbn Fâris'in (ö. 395/1004) *Muʿcemü Mekâyîs*'i ve Muhammed b. Ebû Bekr er-Râzî'nin (ö. 666/1268 sonrası) *Muhtârü's-Sıhâh*'ı gibi lügat eserleri, nesh ve insâ kavramlarının dilsel kökenlerini tespit açısından önemli başvuru kaynaklarıdır.

Usûl literatüründe nesh konusu daha geniş bir biçimde ele alınmıştır. Özellikle Hanefî geleneğinde Cessâs'ın *el-Fusûl*'ü ve *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ı, Serahsî'nin *Usûl*'ü, Pezdevî'nin *Usûl*'ü ve Debûsî'nin (ö. 430/1039) *Takvîmü'l-edille*'si öne çıkmaktadır. Şâfiî çizgisinde İmam Şâfiî'nin (ö. 204/820) *el-Üm*'ü, Cüveynî'nin (ö. 478/1085) *el-Burhân*'ı, Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *el-Müstasfâ*'sı, Âmidî'nin (ö. 631/1233) *el-İhkâm*'ı ve Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Minhâcü'l-vusûl*'ü, nesh ve insâ kavramlarına yönelik değerlendirmeleriyle dikkat çeker. Ayrıca Bâcî (ö. 474/1081), İbn Akîl (ö. 513/1119), Üsmendî (ö. 552/1157), Sadrüşşerîa (ö. 747/1346), İbn Emîru'l-Hâc (ö. 879/1474), Molla Hüsrev (ö. 885/1480), Emîr Pâdişah (ö. 987/1579) ve Hâdimî'nin (ö. 1176/1762) usûl eserleri, Hanefî ve diğer ekollerdeki farklı yaklaşımları ortaya koymaktadır. Zâhirî ekolünde ise İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*'ı, bu meselenin değerlendirilmesinde müstakil bir örnek teşkil eder. Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin (ö. 436/1044) el-Mu'temed fî usûli'l-fıkh ve Kâdî Abdülcebbar'ın (ö. 415/1025) el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl eserleri Mu'tezile ekolü görüşlerni yansıtması açısından önemli eserlerdir.

Tefsir geleneğinde nesh ve insâ konuları, daha çok mensûh kabul edilen ayetlerin tefsiri üzerinden gündeme gelmiştir. Mukâtil b. Süleyman'ın (ö. 150/767) *Tefsîr*'i, Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmiʿu'l-beyân*'ı, Beğavî'nin (ö. 516/1122) *Meʿâlimü't-tenzîl*'i, Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*'ı, Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *Mefâtîhu'l-gayb*'ı, Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *el-Câmiʿ li-ahkâmi'l-Kur'ân*'ı, Nesefî'nin (ö. 710/1310) *Medârik*'i ve İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *Tefsîr*'i bu bağlamda öne çıkan eserlerdir. Ayrıca İbn Atıyye'nin (ö. 541/1147) *el-Muharrerü'l-Vecîz*'i ve İbnü'l-Arabî'nin (ö. 543/1148) *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ı insâ kavramına yönelik farklı değerlendirmeler içermektedir. Son dönemlerde ise Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın (ö. 1942) *Hak Dini Kur'ân Dili*, Reşîd Rızâ'nın (ö. 1935) *el-Menâr*'ı, Süleyman Ateş'in *Çağdaş Tefsir*'i, İbn Âşûr'un (ö. 1973) *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*'i,

Seyyid Kutub'un (ö. 1966) *Fî Zılâli'l-Kur'ân*'ı ve Mevdûdî'nin (ö. 1979) *Tefhîmü'l-Kur'ân*'ı insâ konusunu modern bağlamlarda eleştirel veya savunmacı üsluplarla işleyen önemli kaynaklardır.

Hadis literatüründe Kütüb-i Sitte ve Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *el-Müsned*'i rivâyetlerin tespiti açısından önem arz etmektedir. Abdürrezzâk es-Sanʿânî'nin (ö. 211/826-27) *el-Musannef*'i, Hâkim en-Nîsâbûrî'nin (ö. 405/1014) *el-Müstedrek*'i, Taberânî'nin (ö. 360/971) *el-Muʿcemü'l-evsat*'ı ve İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *el-Müsnedü's-Sahîh*'i rivâyetlerin farklı tariklerini ortaya koyması bakımından dikkat çekmektedir. Ayrıca Bedrüddîn el-ʿAynî'nin (ö. 855/1451) *ʿUmdetü'l-kârî*, İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) *Fetḥu'l-bârî*, Nevevî'nin (ö. 676/1277) *el-Minhâc*, Hattâbî'nin (ö. 388/998) *Meʿâlimü's-sünen*'i ve İbn Abdülber'in (ö. 463/1071) *et-Temhîd*'i, insâ ile ilgili rivâyetlerin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayan şerh eserleridir.

Modern literatürde, âyetlerin unutturulması meselesini doğrudan ele alan çalışmalardan biri Reyâd Hüseyin Abdüllatif et-Tâi el-Bağdâdî'nin *Merviyyâtü neshi't-tilâve*[1] adlı eseridir. Müellif burada rivâyetleri topluca sunmuş, râvî zincirlerini ve sıhhat durumlarını incelemiştir. Ancak usûlcülerin değerlendirmelerine girmemiştir. Alî Cumʿa'nın *el-Nesh ʿinde'l-usûliyyîn*[2] adlı kitabı da tilâveten nesh rivâyetlerini derlemiş, fakat yalnızca hadis kritiğiyle sınırlı kalmıştır. Nâdiye Şerîf el-ʿAmrî'nin *en-Nesh fî dirâsâti'l-usûliyyîn*[3] çalışması ise nesh konusunu etraflıca incelemekle birlikte, hükmen ve tilâveten nesh bağlamındaki rivâyetlere kısaca değinmiştir. Mustafa Zeyd'in *en-Nesh fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*'i[4] bu sahadaki en kapsamlı eserlerden biridir; ancak daha çok Kur'an'daki mensûh ayetlere odaklanmıştır. Çalışmamız ise Kur'ân'daki nesh meselesinden ziyade, Kur'ân dışında olduğu rivâyet edilen ve tilâvetinin kaldırıldığı/metninin unutturulduğu bildirilen pasajlara yönelmiştir. Bu yönelişin temel sebebi, söz konusu rivâyetlerin yalnızca nesh teorisinin bir alt başlığı

[1] Reyâd Hüseyin Abdüllatif et-Tâi el-Bağdâdî, *Merviyyâtü neshi't-tilâve* (Amman: Darü'l-Eseriyye, 2014).
[2] Alî Cum'a, *el-Nesh 'inde'l-usûliyyîn* (Kahire: Nehdatü Mısır, 2005).
[3] Nâdiye Şerîf el-Âmrî, *en-Nesh fî dirâsâti'l-usûliyyîn* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985).
[4] Mustafa Zeyd, *en-Nesh fi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (b.y.: Darü'l-Vefâ, 1987).

olarak değil; aynı zamanda Kur'ân'ın muhafazası, rivâyetlerin sübut değeri, haber-i vâhidin Kur'ân alanındaki delil konumu ve usûlî delil hiyerarşisi gibi konularla doğrudan ilişkili olmasıdır. Zira tilâveten nesh kapsamında aktarılan nakiller, bir yönüyle mevcut Mushaf'ta yer almayan metin iddialarını gündeme getirmekte; bu da usûl literatüründe nasların korunmuşluğu, kat'î delilin ispat şartları, kıraat ve rivâyet ilişkisi gibi meselelerin yeniden değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır.

Bu çerçevede çalışma, ilgili rivâyetleri yalnızca nakletmekle yetinmeyip, bunların fıkıh usûlü kaynaklarında hangi yöntemlerle ele alındığını; usûlcülerin bu rivâyetleri kabul veya reddederken hangi kriterleri önceliklediklerini ortaya koymayı hedeflemektedir. Böylelikle mesele, "Kur'ân'da nesh var mı?" sorusundan ziyade, Kur'ân metni dışında kaldığı bildirilen rivâyetlerin usûlî değeri üzerinden tartışılarak daha somut bir zemine taşınmaktadır. Bu yönüyle araştırmanın, tilâveten nesh bahislerinin fıkıh usûlü literatüründe çoğu zaman dağınık biçimde ele alınan verilerini sistematik hale getirmesi ve konuya ilişkin metodolojik tartışmaları daha görünür kılması bakımından literatüre mütevazı da olsa katkı sunması ümit edilmektedir.

Türk akademik literatüründe Davut İltaş'ın *Klasik Nesih Teorisi ve Çağdaş Tefsirciler*,[5] Selim Türcan'ın *Neshin Problematik Tarihi*,[6] Ahmet Bayraktar'ın *Nesih: Kadim Bir Kur'an Problematiği*[7] ve Talip Özdeş'in *Kur'an ve Nesh Problemi*[8] adlı eserleri bu meseleye kısmen değinmiştir. Ayrıca Osman Kaya'nın Kur'an'ın metinleşmesi bağlamında nesih problemini ele alan makalesi[9] ile Mustafa Sezer'in Bi'rimaûne hadisesine dair ayrıntılı incelemesi,[10] insâ tartışmalarına katkı sağlayan güncel çalışmalardır. Buna karşılık Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nde "İnsâ" kavramı müstakil bir madde olarak bulunmamaktadır.

[5] Davut İltaş, *Klasik Nesh Teorisi ve Çağdaş Tefsirciler* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016).
[6] Selim Türcan, *Neshin Problematik Tarihi* (Ankara: Otto Yayınları, 2017).
[7] Ahmet Bayraktar, *Nesh Kadim Bir Kuran Problematiği* (Ankara: Marifet Mektepleri, 2018).
[8] Talip Özdeş, *Kur'an ve Nesh Problemi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2018).
[9] Osman Kaya, "Kur'an'ın Metinleşmesi Bağlamında Nesih Problemi", Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 31 (Ocak-Haziran 2014).
[10] Mustafa Sezer, "İslam Târihi'nde Bi'rimaûne Hâdisesi Üzerine Bir Araştırma", 16, İsam (Erişim 1 Eylül 2025).

Literatür taraması sürecinde, nesh meselesini farklı usûl ekolleri ve metodolojik perspektifler üzerinden ele alan çeşitli lisansüstü çalışmaların bulunduğu görülmüştür. Bu bağlamda Veysel Dudu, *İslâm Hukuk Metodolojisi Açısından Kur'an'da Nesih Meselesi*[11] adlı yüksek lisans tezinde konuyu fıkıh nazariyesi ve usûlî ilkeler çerçevesinde inceleyerek neshin metodolojik boyutuna odaklanmaktadır. Meryem Gümüştekin ise *Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin Nesih Anlayışı* [12] başlıklı çalışmasında Mâlikî usûl geleneği açısından nesh meselesini ele almakta ve mezhebin delil anlayışı bağlamında önemli bir değerlendirme zemini sunmaktadır. Kur'ân ilimleri ile fıkıh usûlü ilişkisini nesh örneği üzerinden tartışan çalışmalara Abdüs Samed Altın'ın *Kur'an İlimleri Ve Fıkıh Usûlü İlişkisi: Zerkeşî'nin El-Burhân Ve El-Bahru'l-Muhît Adlı Eserlerinde Nesih*[13] adlı tezi örnek verilebilir. Şâfiî usûl geleneği açısından nesh konusunu ele alan araştırmalar arasında Muhammed Mensur Gider'in *Ebû İshâk Eş-Şîrâzî'nin Nesih Anlayışı*[14] adlı çalışması dikkat çekmektedir. Hanefî usûl literatürü bağlamında ise Merve Özdemir, *Cessas'ın Nesh Anlayışı*[15] teziyle ilk dönem Hanefi usul geleneği açısından konuya ilişkin perspektif sunmaktadır. Mehmet Çatallar, *Klasik Dönem Hanefî Fıkıh Usûlü Literatüründe Nesih Kavramı: Debûsî Ve Serahsî Örneği*[16] adlı tezinde Hanefî ekolünün nesh anlayışını iki temel isim üzerinden sistematik biçimde ortaya koymaktadır. Ayrıca Mu'tezile ekolünün nesh yaklaşımına dair bir perspektif sunan çalışmalar arasında Adila Abuduweili'nin *Ebu'l-Hüseyin El-Basrî'nin Nesih Anlayışı* ve *Kâdî Abdülcebbâr'ın Nesih Anlayışı*[17] başlıklı araştırması zikredilebilir. Bu çalışmalar, nesh meselesinin farklı ekoller nezdinde nasıl

[11] Veysel Dudu, *İslâm Hukuk Metodolojisi Açısından Kur'an'da Nesih Meselesi* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000).
[12] Meryem Gümüştekin, *Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin Nesih Anlayışı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021).
[13] Abdüs Samed Altın, *Kur'an İlimleri Ve Fıkıh Usûlü İlişkisi: Zerkeşî'nin El-Burhân Ve El-Bahru'l-Muhît Adlı Eserlerinde Nesih* (İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021).
[14] Muhammed Mensur Gider, *Ebû İshâk Eş-Şîrâzî'nin Nesih Anlayışı* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022).
[15] Merve Özdemir, *Cessâs'ın Nesh Anlayışı*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010).
[16] Mehmet Çatallar, *Klasik Dönem Hanefî Fıkıh Usûlü Literatüründe Nesih Kavramı: Debûsî Ve Serahsî Örneğ*i (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010).
[17] Adila Abuduweili, *Ebu'l-Hüseyin El-Basrî'nin Nesih Anlayışı* ve *Kâdî Abdülcebbâr'ın Nesih Anlayışı (*(İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023).

temellendirildiğini göstermesi bakımından önemli bir literatür birikimi sunmakla birlikte, çalışmamızın odaklandığı şekilde Kur'an metninde yer almadığı rivâyet edilen ve tilâvetinin kaldırıldığı bildirilen pasajların, fıkıh usûlü kaynakları merkezinde ve rivâyetlerin delil değeri bakımından daha bütüncül biçimde ele alınmasını gerekli kılmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

NESH VE İNSÂ KAVRAMLARININ TEORİK ÇERÇEVESİ

Nesh kavramı İslâmî literatürde erken dönemlerden itibaren tartışılmış ancak, bu çalışmada asıl odak noktası insâ (âyetlerin unutturulması) meselesi olacaktır. Zira nesh bağlamında en tartışmalı alanlardan biri, hem hükmün hem de tilâvetin kaldırıldığına dair rivâyetler ile sadece tilâvetin neshedildiği, hükmün ise bâki kaldığına dair örneklerdir. Unutturulan âyetler meselesi de tam olarak bu noktada gündeme gelmekte ve hükmen ve tilâveten nesh ile yalnızca tilâveten nesh başlıkları altında tartışılmaktadır. Bu bağlamda, insâ kelimesinin iki âyette (Bakara 2/106 ve A'lâ 87/6-7) geçtiği dikkate alındığında, meseleyi doğrudan Kur'ânî çerçevede ele almak mümkündür. Dolayısıyla çalışmada öncelikle bu iki âyet merkezinde insâ kavramının anlam alanı incelenecek, âyetlerin unutturulması meselesinin mâhiyet ve şartlarına değinilecektir. Ardından hüküm içeren rivâyetlerin fıkıh usûlü literatüründe nasıl yorumlandığı ortaya konulacaktır. Son olarak da hüküm içermeyen rivâyetlere temas edilecektir. Rivâyetler incelenirken hadis kaynaklarındaki yeri ve sıhhat durumları da göz önünde bulundurulacaktır.

1.1.Nesh Kavramı

Nesh kelimesi Arapçada köklü ve çok yönlü bir anlama sahiptir. Lügat bakımından "bir şeyi kaldırmak, yerine başka bir şeyi koymak, dönüştürmek veya aktarmak" gibi anlamlara gelir.[18] Bu anlamlar iki eksende toplanır: İzâle (ortadan kaldırma) ve Nakil/Tebdil (bir şeyin başka şeye aktarılması). Kur'ân'da her iki kullanıma da örnekler bulunmaktadır. Meselâ "*...Allah, şeytanın kattığını giderir"*[19] *âyeti* izâle; "*Biz yapmakta olduklarınızı kaydediyorduk"*[20] âyeti ise nakil/istinsah anlamını yansıtır.

Terim olarak ise nesh, usûlcüler arasında iki farklı şekilde tanımlanmıştır."Ref'" anlamının esas alındığı görüşe göre nesh: *"Mevcut bir hükmün sonradan gelen şer'î*

[18] Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris, *Mu'cemü Mekâyîsi'l-Luga*, nşr. Muhammed Avvâd-Fatıma Aslan (Beyrut: Darü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2001), "nsh", 989.
[19] el-Hac 22/52.
[20] el-Câsiye 45/29.

hitapla tamamen kaldırılmasıdır."[21]olarak, Hanefiler ise "tebdil" anlamını esas alarak neshin: "*Allah katında süresi önceden belirlenmiş olan bir hükmün, bu sürenin sona erdiğinin beyân edilmesidir."* şeklinde açıklar.[22] Eş'arî gelenekde daha çok ref' anlayışı benimsenirken, Hanefîler beyân görüşünü öne çıkarmışlardır. Bununla birlikte, Hanefî olmayan Cüveynî (ö. 478/1085) ve İbn Hazm (ö. 456/1064) da benzer şekilde neshin hakikatte bir kaldırma değil, ilâhî takdirin beyanı olduğunu ifade etmişlerdir.[23]

Hanefî ekole mensup usûlcüler, neshin ref' değil, beyân olduğunu savunmuşlardır. Cessâs neshi: *"Bize göre devam etmesi mümkün olan bir hükmün müddetinin sona erdiğinin bildirilmesidir."*[24] olarak açıklamaktadır. Allah katında hükmün zaten belirli bir süresi vardır; nesh, bu sürenin dolduğunun insanlara bildirilmesinden ibarettir. Dolayısıyla bu durum, Allah katında bir değişiklik değil, bizim açımızdan bir tebdil olarak görünmektedir. İlâhî bilgide sabit olan hükmün süresi, insanlara bildirildiğinde zahiren bir değişim algısı oluşmaktadır.

Serahsî, bu konuda neshin ikili boyutuna dikkat çekerek şu tanımı yapmıştır: *"Nesh, Şâri' için mensûh hükmün bittiğinin beyân edilmesi; bizim için ise nâsih hüküm olmasa devam edeceğine inandığımız bir hükmün değişmesidir."*[25] Bu bağlamda Serahsî, izâle anlamını esas alanları da eleştirir. Çünkü izâle yok olma veya tamamen ortadan kalkma demek değildir, daha çok bir yerden bir yere geçmeyi ifade eder. "Bir taşı izâle ettim." denildiğinde onun yok edildiği değil, kaldırılıp başka yere taşındığı anlaşılır.[26] Bu sebeple Serahsî'ye göre nesh de hükmün tamamen ortadan kalkması değil, geçerlilik süresinin sona ermesidir. Aynı doğrultuda Cessâs, rüzgârın izleri

---

[21] Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl,* (Kahire: Dârü'l-Hadîs, 2011)*,* 1(1)/259; Ebü'l-Hasen Seyfüddîn Ali b. Muhammed es-Sa'lebî el-Âmîdî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm,* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, 2011)*,* 2(1)/106.

[22] Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *el-Fusûl fi'l- usûl,* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, 2022), 1/355; Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî,* (Kuveyt: Mektebetü'l-İmâm ez-Zehebî, 2024), 2/409.

[23] Ebü'l-Meâlî Rüknüddîn Abdülmelik b. Abdillâh en-Nîsâbûrî el-Cüveynî, *el-Burhân fî usûli'l-fikh,* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, 1997)*,* 1(2), 246; Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Hazm el-Endülûsî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm,* (Kahire: Darü'l-Hadîs, 2005), 1(1)/486.

[24] Cessâs, *Usûlü'l-Cessâs,* 1/355.

[25] Serahsî, *Usûlü's-Serahsî,* 2/409.

[26] Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 2/408.

silmesi (izâle) örneğini verir. Burada izler yok olmamış, sadece başka bir yere taşınmıştır; asıl varlık ortadan kalkmamıştır. Buna göre hükümler de bu şekilde tamamen yok olmaz, yalnızca belirlenen müddeti sona erer.[27] Pezdevî de aynı çizgide, neshin lügat anlamının tebdil olduğunu, terim anlamının ise Allah katında malum olan bir hükmün süresinin bitişinin beyân edilmesi şeklinde anlaşılması gerektiğini ifade etmektedir.[28] Modern dönemde Elmalılı (ö. 1942) da iki yaklaşımı uzlaştırır, neshi hem Allah katında beyân hem de bizim açımızdan ref‘ şeklinde tanımlar.[29]

1.2. İnsâ Kavramı

Bu başlık altında öncelikle insâ kelimesinin ne ifade ettiği ve Kur’ân’da nasıl kullanıldığı ele alınacaktır. Kavram, doğrudan Kur’ân âyetlerinden hareketle anlam kazanmaktadır. Nitekim Bakara 2/106’da *“Biz herhangi bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unuttururs ak...”*, A‘lâ 87/6-7’de ise *“Sana Kur’an’ı okutacağız, sen de unutmayacaksın. Ancak Allah’ın dilediği müstesna...”* ifadeleri yer almaktadır. Dolayısıyla âyetlerin unutturulması meselesi, kavram kökenini öncelikle bu iki âyetten almakta, daha sonra ise farklı yorumlar etrafında gelişmektedir. Bu bölümde kavramın lugavî anlamı ve söz konusu âyetlerdeki bağlamı üzerinde durulacak; böylece ileride ayrıntılı olarak ele alınacak âyetlerin unutturulması meselesi tartışmalarına bir zemin hazırlanacaktır. Şimdi Bakara 106. âyeti inceleyeceğiz.

Bakara sûresi 106. âyet, insâ kavramının açıkça geçtiği en önemli âyetlerden biridir. Bu âyet, nesh tartışmalarında sıkça gündeme gelmiş olmakla birlikte, özellikle âyetlerin unutturulması meselesine ışık tutması bakımından ayrı bir öneme sahiptir. Burada hem nesh hem de insâ kavramlarının birlikte zikredilmiş olması, unutulan ya da unutturulan âyetler meselesinin kaynağını teşkil etmektedir. Bu başlık altında öncelikle âyetin kıraat farklılıkları ele alınacak, ardından bu farklılıkların insâ kavramının anlaşılmasına etkisi değerlendirilecektir.

[27] Cessâs, *Usûlü’l-Cessâs*, 1/354.
[28] Ebü’l-Usr Alî b. Muhammed el-Pezdevî, *Usûlü’l-Pezdevî,* (Kahire: Dârü’s-Selâm, 2021), 490.
[29] Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, (sad. İsmail Karaçam vd. İstanbul: Hikmet Neşriyat, ts.) 1/381

مَا نَنسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِّنْهَا أَوْ مِثْلِهَاۗ أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

"Biz bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturursak, mutlaka ondan daha hayırlısını veya benzerini getiririz. Allah'ın her şeye gücü yettiğini bilmiyor musun?"[30]

Âyetin, müşriklerin Hz. Peygamber'e yönelttikleri ithamlara cevap mahiyetinde nâzil olduğu rivâyet edilmektedir. Rivâyete göre müşrikler, Hz. Peygamber hakkında, Muhammed ashabına bir gün bir şeyi emrediyor, sonra onu yasaklıyor, ardından bunun tam aksine başka bir şeyi emrediyor. Bu Kur'an, Muhammed'in kendi sözünden başka bir şey değildir; zira sözleri birbiriyle çelişmektedir şeklinde ithamlarda bulunmuşlardır. Bu iddialara cevap olarak söz konusu âyetin nâzil olduğu belirtilmiştir.[31]

Kıraat imamları arasında bu âyetin tilâvetinde farklılıklar görülmüştür. İbn Âmir (ö. 118/736), ما نُنْسِخ -mâ nünsih- şeklinde okurken, diğer kıraat imamları[32] ما نَنْسَخْ

[30] el-Bakara 2/106.

[31] Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed en-Nisâbûrî el-Vâhidî, *Esbâbü Nüzûli'l-Kur'ân* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, 1991), 37.

[32] Kur'an-ı Kerim'in sesli yönü bize, Kıraat imamları diye anılagelen uzmanlaşmış kişilerin ravileri tarafından aktarılmıştır. Her kıraat imamının Kur'an'ı seslendirmesinde nüans bulunmaktadır. Bize aktarılan rivâyetlerde on kıraat imamı öne çıkmaktadır. Bunlardan ilk yedisine Yedi İmam (el-Eimmetü's-Seb'a), son üçüne Üç İmam (el-Eimmetü's-Selâse) denmektedir. İlk yedi imamın rivâyetleri daha güçlü olduğundan böyle bir ayrım yapılmaktadır. Kıraat imamları sırasıyla şöyledir;

1- Nâfi': Tam ismi Nâfi' b. Abdurrahman el-Leysî el- Medeni (ö. 169/785)'dir. Medinelilerin kıraat imamıdır. İlgili eserlerde ا harfiyle sembolize edilir.
2- İbn Kesîr: Tam ismi Ebû Muhammed Abdullah b. Kesîr (ö. 120/738)'dir. Mekke halkının kıraat imamıdır. İlgili eserlerde د harfiyle gösterilir.
3- Ebû Amr: Tam ismi Ebû Amr b. Alâ el- Basrî el-Mâzinî (ö. 154/771)'dir. Basralıların kıraat imamıdır. İlgili eserlerde ح harfiyle gösterilir.
4- İbn Âmir: Tam ismi Abdullah b. Âmir eş-Şâmî el-Yahsubî (ö. 118/736)'dir. İlgili eserlerde ك harfiyle sembolize edilir.
5- Âsım: Ebûbekir Âsım b. Behdele (ö. 127/744). Kıraatını okuduğumuz imamdır. Kufe'de vefat etmiştir. İlgili eserlerde remzi ن harfidir. Kıraatını iki râvi aktarmıştır. Birincisi Ebû Bekr Şu'be b. Ayyâş (ö. 193/808)'tır. İkinci râvisi Hafs b. Süleyman (ö. 180/796)'dır.
6- Hamza: Hamza b. Habîb ez-Zeyyat (ö. 156/773). Kufelilerin kıraat imamıdır. İlgigi eserlerde ف harfiyle gösterilir.
7- Kisâî: Ebu'l-Hasen Ali b. Hamza el-Kisâî (ö. 187/803). Önde gelen filologlardandır. İlgili eserlerde ر harfiyle gösterilmektedir.
8- Ebû Ca'fer: Yezid b. Ka'ka' el-Medenî el-Kâri' (ö. 130/747). Medine'de vefat etmiştir. İlgili eserlerde جع remzi ile gösterilmektedir.
9- Ya'kûp: Ebû Muhammed Ya'kup b. İshâk el- Hadramî (ö. 205/820). Basra halkın kıraat imamlarından biridir. يع remziyle gösterilir.

-mâ nensah- şeklinde okumuşlardır.[33] -Mâ nünsih- şeklindeki okuma, iki farklı yoruma imkân tanımaktadır: İlk yoruma göre نسخ ve أنسخ -neseha ve enseha- lafızları aynı anlamda kullanılmış olup *"Biz bir âyeti neshedersek..."* manasındadır. İkinci yoruma göre nesih sahibi yapmak anlamını doğurmaktadır.[34] Burada fiilin if'âl bâbında gelmiş olması önemlidir. Zira Arap dilinde if'âl bâbı, sayrûret (bir özelliğe dönüştürme) fonksiyonu[35] sebebiyle fiili müteaddî hale getirir. Zemahşerî (ö. 538/1144) de bu bağlamda İbn Âmir'in kıraatini ta'diye babı olarak değerlendirmiş ve âyeti *"Biz bir âyeti neshettiğimizde, yani Cebrâil'e o âyetin neshedilmesini emrettiğimizde..."* şeklinde açıklamıştır.[36] Âyette geçen insâ kavramı da dilbilimsel olarak -nesy- kökünden geldiği zaman unutmak ve terk etmek anlamlarına gelmektedir.[37] Hemzeli olarak -nes'- kökünden geldiği zaman ise te'hir etmek/ertelemek anlamına gelir.[38] Kıraat farklılıkları bu anlam zenginliğini yansıtmaktadır. Nitekim İbn Kesîr (ö. 120/738) ve Ebû Amr (ö. 154/771) kıraatlerinde نَنْسَأْهَا -nense'hâ- şeklinde, diğerlerinde ise نُنْسِهَا -nünsihâ- şeklinde okunmuştur.[39] İbn Kesîr ve Ebû Amr kıraatlerinde yer alan -nense'hâ- ifadesi, ertelemek, tehir etmek anlamına gelmektedir.[40] Diğer kıraatlerde ise lafız -nünsihâ- şeklindedir ve unutturmak, hatırdan kaldırmak manasına gelir.[41] Ayrıca تُنسَاهَا -tünsâhâ-, تَنسَهَا -tensahâ- ve نُنسِك -nünsik- gibi şâz kıraatler de nakledilmiştir.[42] Bu kıraatlerde açıkça unutma anlamı vurgulanmıştır.[43] Sırasıyla bu kıraatleri ve anlamlarını inceleyelim. Bu farklı kıraatler, âyette geçen insâ kavramının

10- Halef: Ebû Muhammed Halef b. Hişâm el-Bağdâdî (ö. 229/843). Geçimini tahılcılıktan sağladığı için "el-Bezzâr" lakabıyla anılmaktadır. İlgili eserlerde **خل** remziyle gösterilmektedir. Bk. Sıtkı Gülle, *Açıklamalı Örnekleriyle Tecvit İlmi* (İstanbul: Huzur Yayınları, 2005), 12-17.

[33] Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed el-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırâ'âti'l-'aşr* (Suudi Arabistan: Mecme'u'l-Melik Fahd, ts.), 5/1614.

[34] Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb* (Kahire: Darü'l-Fikr, 1981),1/245.

[35] İfal babının özelliklerinden biri de "sayruret"tir. **أثمر البستان** "Bahçe meyvelendi- meyve sahibi oldu." gibi. Abduh Râcihî, *et-Tatbîku's-Sarfî* (Buyrut: Darü'n-Nehdati'l-Arabiye, 2014), 34.

[36] Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hâkâiki Ğavâmizi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Akâvîl fi Vücûhi't-Te'vîl,* (Riyad: Mektebetü'l-Abîkan, 1996)*,* 1/309.

[37] İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *Muhtârü's-Sıhâh,* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1999), 310.

[38] İbrahim Mustafa vd, e*l-Mu'cemü'l-Vasît,* (Mecma'i'l-Lugati'l-Arabiyye, ts.)*, "*nsy" 974.

[39] Cezerî, *en-Neşr*, 5/1614.

[40] Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed en-Mîsâbûrî el-Vâhidî, *el-Vâsît fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, 1994*)*, 1/188.

[41] Vâhidî, *el-Vâsît*, 1/189.

[42] Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Darü Hicr, 2001), 2/390.

[43] Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz* (Katar: Vizâratü'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiye, 2015), 1/519.

yorumlanmasında doğrudan belirleyici olmuştur. Şimdi bu kıraatleri tek tek ele alarak hangi anlamlara işaret ettiklerini inceleyelim.

1.2.1. İnsânın Terk Anlamı

Nünsihâ kıraatine göre insâ kelimesi, müfessirler tarafından çoğu kez "terk" anlamıyla yorumlanmıştır. Burada terk, yalnızca bir işi yapmamak değil; ilahî irade ile uygulanmakta olan bir hükmün yürürlükten kaldırılması, yapılmasının durdurulması veya inzâl edilmemesi anlamlarını kapsayan geniş bir çerçevede ele alınmıştır. Müfessirler, bu terk anlamını dört yorum altında incelemişlerdir.

1. Neshi Terk etmek (Neshetmemek): Burada insânın terk anlamına geldiği yorumu, neshi terketmek (neshetmemek) şeklindedir. Buna göre âyet, "*Biz bir âyeti nesheder veya neshetmezsek (neshini terk edersek)…"*[44] anlamına gelir. İbn Abbâs (ö. 68/687-88)'tan gelen rivâyetlerde, İnsâ kelimesinin bu şekilde anlaşıldığı aktarılır.[45] Bu yorum, Tevbe sûresinde geçen نَسُوا اللَّهَ فَنَسِيَهُمْ *"Onlar Allah'ı unuttular; Allah da onları unuttu.*"[46] ifadesinin mecâzî olarak terk anlamına dayanır. Burada Allah'ın unutması bilgi eksikliği değil, kullara yönelmemesi yani onlardan yüz çevirmesidir. Dolayısıyla âyette geçen *"...daha hayırlısını veya mislini getiririz"* ifadesindeki zamirlerin mensûha, yani neshedilmiş olana döndüğü kabul edilir. *"Biz bir âyeti nesheder ya da neshetmezsek mensûh hükümden daha iyisini veya benzerini getiririz."* şeklinde olur.[47]

2. Emredilen Şeyin Terkini Emretmek: Zeccâc (311/923), insânın terk anlamını kabul etmekle birlikte, doğru kullanımının "Emredilmiş bir fiilin terkini emretmek." olduğunu vurgular. Ona göre kelime if'âl babından geldiği için terketmek değil, terk

[44] Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleyman el-Belhî, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, 2020), 1/70; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/390; Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed er-Râzî, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm müsneden 'ani'r-Resûl ve's-Sahâbe ve't-tâbi'în*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib (Mekke-Riyad: Mektebetü Nezzar Mustafa el-Baz, 1997), 1/200; Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd el-Ferrâ el-Beğavî, *Mea'limü't-tenzîl*, (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, 2016), 1/67; İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/ 519-524; Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 3/245-250; Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed el-Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl fî me'âni't-tenzîl,* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, 2004), 1/69.

[45] İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'ânil-''azîm*, 1/201; Beğavî, *Mea'limü't-tenzîl*, 1/67.

[46] et-Tevbe 9/67.

[47] İbn Atıyye, *el-Muharerü'l-vecîz*, 1/522.

ettirmek manasındadır. Bu, ilk emrin verildiği dönemde gerekli olan bir fiilin, sonraki bir zamanda artık yapılmamasının daha faydalı görülmesiyle ortaya çıkar. Bu durumda nesh ve insâ arasındaki fark şöyle izah edilebilir; Nesh, ikinci bir nassın inişiyle ve bir bedel karşılığı (yeni bir hüküm getirilerek) gerçekleşir; İnsâ ise bedelsiz olarak, yani yerine başka bir hüküm ikame edilmeden emrin tatbikatının durdurulmasıdır, hüküm kaldırıldıktan sonra yerine başka bir düzenleme getirilmez. Bu da farziyetin düşmesi ve emrin mubah hale gelmesi anlamına gelir.[48] Zeccâc, bu görüşüyle hem kelimenin morfolojik yapısına hem de nesh ile insâ arasındaki farka dikkat çeker. Kurtûbî (ö. 671/1273) de if'âl babının iki mef'ûl aldığını, bu yüzden terketme yerine terk ettirme anlamının tercih edilmesi gerektiğini belirtir.[49] Hazîn (ö. 741/1341) de: "kīle" lafzıyla bu yorumu nakletmiştir.[50] Beğavî (ö. 516/1222) de bu ayrımı benimseyerek, âyetin anlamını şu şekilde açıklar:

> "Bir âyet neshedilirse, yani hükmü değiştirilirse, bu bir bedel karşılığında yapılır; bu bedel de ya daha ağır ya da daha hafif bir hüküm olabilir. Veya insâ edilirse, yani herhangi bir bedel karşılığı olmaksızın, hükmün kaldırılması emredilirse ki bu da 'emrin terkini istemek' anlamına gelir."[51]

3. Hükmün Terki ve Tilâvetin Terki: İbn Atıyye (ö. 541/1147), İnsânın terk anlamı bağlamında, hem hükmün hem de tilâvetin terk edilmesi ihtimallerini birbirinden ayırarak ele alır. Ona göre insâ tilâvetin terkini ifade ederse, nesh bu durumda hükmün kaldırılması anlamına gelir. Böylece iki kavram birlikte kullanıldığında, hem hükmün hem de tilâvetin neshi söz konusu olur. Buna karşılık insâyı hükmün terki olarak yorumlarsak, bu durumda nesh tilâvetin kaldırılması, insâ ise hükmün kaldırılması anlamını taşır. Her iki senaryoda da nesh ve insâ kelimelerinin birlikte zikredilmesi, hükmün ve tilâvetin birlikte ortadan kaldırılması sonucunu doğurur.[52]

---

[48] Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî ez-Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân ve i'râbuh*, thk. Abdülcelil Abduh Şelebî (Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1988), 189-190.
[49] Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtûbî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, (Kahire: Darü'l-Hadîs, 2010), 1/486.
[50] Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl*, 1/69.
[51] Beğavî, *Mea'limü't-tenzîl*, 1/ 67.
[52] İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/522.

Fahrüddîn er-Râzî (ö. 606/1210), kelamcıların çoğunluğunun İnsâ kavramını hem hükmün hem de tilâvetin kaldırılması şeklinde yorumladığını aktarır. Böylece Râzî, İbn Atıyye'nin nesh ve insâyı birlikte ele alarak hükmen ve tilâveten neshe işaret ettiği görüşü ile paralel bir anlayış sergiler. Ancak aralarındaki küçük fark, İbn Atıyye'nin bu anlamı hem nesh hem de İnsâ birlikteliğinde vurgulaması, Râzî'nin ise sadece insâ kavramının bu kapsamda değerlendirilebileceğini belirtmesidir.[53]

4. Vahyin İnzâlinin Terki: İbn Atıyye, terk anlamının bir başka boyutu olarak inzâlin yani vahyin indirilmesinin terk edilmesi ihtimaline işaret eder. Buna göre âyetin nâzil olup neshedilmesi veya hiç indirilmemesi de ayetlerin unutturulması kapsamında değerlendirilebilir.[54] Bu, vahyin Levh-i Mahfûz'da bulunmasına rağmen yeryüzüne indirilmemesi şeklinde anlaşılır.

İnsâ kavramı mecazen terk anlamına gelmektedir. Dolaylı olarak unutturma manasını da içerir. Râzî, *"Andolsun, daha önce Âdem'e (bir) ahid verdik; fakat o unuttu (terk etti) ve onda bir azim bulmadık."*[55] âyetinde فَنَسِيَ ifadesinin mecâzî olarak terk anlamında kullanıldığını, unutan kişinin fiilen o işi terk etmiş sayıldığını ifade ettiğini söylemektedir. Bu durumda unutma, terk fiilinin doğal sonucu olarak görülür.[56]

Reşîd Rızâ (ö. 1935) da *"(Allah) dedi ki: 'İşte böyle… Sana âyetlerimiz gelmişti de sen onları unuttun (terk ettin); bugün de sen unutulacaksın (terkedileceksin)."*[57] âyetinde olduğu gibi unutmak ve terk anlamlarının insâ kavramı ile ele alındığını düşünmektedir.[58]

Sonuç olarak insâ'nın terk anlamı müfessirlerce, neshi terketmek (neshetmemek), emredilen şeyin terkini emretmek, hükmün terki, tilâvetin terki, inzâlin terki ve nisyan (unutma) şeklinde yorumlanmıştır.

---

[53] Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 3/24.
[54] İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/522.
[55] et-Tâhâ 20/115.
[56] Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 3/245.
[57] et-Tâhâ 20/126.
[58] Reşîd Rızâ, *Tefsirü'l-Menâr*, (Kahire: Darü'l-Menâr, 1948), 1/414-415.

1.2.2. İnsânın Tehîr Anlamı

İbn Kesîr ve Ebû Âmir kıraatlerine göre نَنْسَأْهَا -nense'h-â şeklindeki okunuş[59] te'hîr (geciktirme, erteleme) anlamı taşır. Abdullah b. Abbâs ve Atâ b. Ebû Rebâh (ö. 114/732) da bu yönde görüş beyan etmiştir. Nitekim İbn Ebû Hâtim (ö. 327/938), İbn Abbâs ve Atâ'dan naklen lafzın te'hîr mânasına geldiğini rivâyet eder.[60]

İnsâ, te'hîr yani geciktirmektir. Bu anlamı baz alındığında -nes'- kökünden gelir.[61] Kur'an'da bu kullanıma örnek olarak şu âyet zikredilebilir:[62]

> "Nesî (haram ayların yerlerini değiştirme), ancak inkârda bir artıştır ki, onunla inkârcılar saptırılırlar. Onu bir yıl helâl, bir yıl haram sayarlar ki, Allah'ın haram kıldığının sayısını denk getirsinler ve Allah'ın haram kıldığını helâl kılsınlar. Kötü işleri kendilerine süslü gösterildi. Allah inkârcı toplumu doğru yola iletmez."[63]

İnsâ kelimesi te'hîr anlamında yorumlandığında iki ihtimal ortaya çıkar: Neshin ertelenmesi veya nüzûlun ertlenmesi. Neshin ertelenmesi durumunda âyetin yürürlükte olan hükmü, bir müddet daha devam ettirilir ve nesh işlemi maslahat gereği ileri bir tarihe bırakılır.[64] Nüzûlün ertelenmesi durumunda da âyet, Levh-i Mahfûz'da mevcut olmakla birlikte henüz yeryüzüne inzâl edilmemiştir. Dünya semasına indirilmediği için mushaf metnine dâhil olmaz ve Allah katında bekletilir.[65] Nüzûlün ertelenmesi anlamında kullanıldığında, Bakara 106. âyetin manası şu şekilde olur: *"Biz bir âyeti nesheder ya da bir âyetin inzâlini tehir edersek, yani onu indirmezsek mutlaka ondan daha hayırlısını veya mislini indiririz."* Bu durumda nesh, Levh-i Mahfûz'dan inzâl edilmiş ve mushafa kaydedilmiş bir âyet anlamına gelir. Te'hîr ise henüz Levh-i Mahfûz'dan nâzil olmamış bir âyetin nüzûlünün ertelenmesidir.[66] Böyle

---

[59] Cezerî, *en-Neşr*, 5/1614.
[60] İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'ânil-'azîm*, 1/201.
[61] Süleyman Ateş, *Yüce Kur'â'ın Çağdaş Tefsîri* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988), 1/213.
[62] Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân* (Beyrut: Darü İbn Hazm, 2022), 62.
[63] et-Tevbe, 9/37.
[64] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/395.
[65] Vâhidî, *el-Vasît*, 1/189; Beğavî, *Mea'limü't-tenzîl,* 1/67; Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer el-Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-Te'vîl*, (Mısır: Dârü'l-Kütübi'l-Arabiyyeti'l-Kübrâ, ts.), 1/128; Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl*, 1/69.
[66] Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl*, 1/69.

bir durumda nazil olmayan âyetin yerine, maslahat gereği daha hayırlı veya eşdeğer bir âyet indirilebilir.[67]

Cessâs (ö. 370/981), -nense'hâ- kıraatini, haram ayların ertelenmesinde olduğu gibi, bir âyetin nüzûlünün hikmet ve maslahat gereği geciktirilmesi veya yerine daha uygun bir âyetin indirilmesi olarak yorumlar. Bu erteleme ve değişim, maslahat ilkesine dayanır. Ona göre bu durum iki şekilde gerçekleşir: İnzâl edilen yeni âyet, ümmetin yararına olacak şekilde öncekinden daha uygun (aslah) bir hüküm getirir. İnzâli ertelenen âyetin daha sonraki bir zamanda indirilmesi, kulların maslahatına daha elverişli olur.[68]

İnsâ kavramında te'hîr anlamı esas alındığında -nense'hâ- kıraati "neshetmezsek" anlamını da taşır. Bu durumda Bakara 106. âyetin anlamı şu şekilde olur: *"Biz bir âyeti nesheder, hükmünü değiştirir veya unuttururs*ak; *yani ahkâmın tebdîlini te'hîr edersek (neshetmezsek), bu durumda mutlaka ondan daha hayırlısını veya mislini getiririz."*[69] Burada hükmün değişip değişmemesi fark etmeksizin Allah Teâlâ, kullarına önceki hükmün mislini veya maslahat açısından daha hayırlısını inzâl eder.[70] Âyet "nesheder ya da neshi te'hîr edersek" şeklinde yorumlandığında, *"...daha hayırlısını veya mislini..."* kelimelerindeki iki zamir de nesh fiiline râci' olur.[71]

Taberî (ö. 310/923), te'hîr anlamının özünde terketmek mânasını da içerdiğini belirtir. Ona göre, -nense'hâ- kıraati te'hir anlamıyla esas alındığında nesh ve insâ iki ayrı ihtimali ifade eder. Buna göre nesh, inzâl edilmiş bir âyetin hükmünün kaldırılmasını, insâ ise inzâl edilmiş bir âyetin neshedilmesini ertelemek şeklinde olur.[72]Râzî, hem nüzûlün hem de nesih işleminin te'hîrinin bir arada olabileceğini ifade ederler. Râzî, bu ihtimali şu şekilde açıklar:

[67] Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 3/248.
[68] Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 62.
[69] el-Bakara 2/106.
[70] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/396.
[71] İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 1/523.
[72] Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/396.

"-Nünsihâ- kıraati, inzâl edilmiş bir âyetin kaldırılmasını; -nense'hâ- (te'hîr) ifadesi ise âyetin nüzûlünü Levh-i Mahfûz'da bırakıp geciktirmeyi veya inzâl edilmiş bir âyetin neshedilmesini te'hîr etmeyi ifade eder. Bu durumda maslahat gereği daha hayırlı veya eşdeğer bir âyet inzâl edilir."[73]

İbn Kesîr'e (ö. 774/1373) göre ise, -nense'hâ- kıraatındaki lafız te'hîr anlamı taşır. Ona göre bu kullanım, âyetin Allah katında bekletilmesi; yani Levh-i Mahfûz'da bırakılması ve inzâlinin ertelenmesi anlamına gelir. Ayrıca, nesih ve hükmün tebdîl işlemlerinin ertelenmesi de bu kapsamda değerlendirilir.[74]

Süleyman Ateş ise te'hir anlamı olarak -nes'- köküne atıfta bulunur. Bu kökten türeyen anlam ertelemektir. Buna göre âyetin anlamı şu şekilde olur: *"Biz bir âyetin mislini veya daha hayırlısını getirmedikçe, o âyetin hükmünü kaldırmayız yahut onun uygulanmasını ertelemeyiz."* Ateş, bu tür bir ertelemeye örnek olarak cihad hükümlerini zikreder. Müslümanların zayıf olduğu dönemde bu hükümler ertelenmiş, güç kazandıktan sonra ise yürürlüğe girmiştir. Kâfirûn Sûresi'nin, *"Sizin dininiz size, bizimki bize"* [75] ifadesi de bu aşamalı erteleme anlayışının bir örneği olarak değerlendirilir.[76]

Görüldüğü üzere insâ kavramının, te'hîr (geciktirme, erteleme) anlamı, hem klasik hem de modern tefsirlerde iki ana eksende ele alınmıştır: (1) nüzûlün ertelenmesi ve (2) nesih işleminin ertelenmesi. Kıraat farkı olarak -nense'hâ- kıraatı bu anlamı desteklemiş, İbn Abbâs ve Atâ gibi erken dönem âlimlerinin rivâyetleri bu yorumu güçlendirmiştir. Taberî, Râzî, Kurtûbî ve İbn Kesîr gibi müfessirler, te'hîr anlamını bazen nüzûlün Levh-i Mahfûz'da bekletilmesi, bazen de inzâl edilmiş bir âyetin neshedilmesinin maslahat gereği ileri bir tarihe bırakılması olarak yorumlamışlardır.

---

[73] Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 3/250.
[74] Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Şihâbiddîn b. Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed es-Selâme (Riyad: Darü Tayyibe, 1999), 2/376.
[75] el-Kâfirûn 109/6.
[76] Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsîri,* 1/213-216.

Bu yorumlarda maslahat ilkesi belirleyici bir çerçeve sunmaktadır. Cessâs'ın vurguladığı üzere, gerek inzâlin ertelenmesi gerekse neshin te'hîri, ümmetin yararına daha uygun hükmün uygulanabilmesi amacı taşır. Böylece te'hîr, vahyin tedricî inme süreciyle paralel bir işlev görmekte; ancak tedricten farklı olarak, hükmün ilgası veya değiştirilmesi sürecinde zamanlamanın belirlenmesi anlamına gelmektedir.[77]

Modern dönemde İbn Âşûr, te'hîr kavramını hem tilâvetin hem de hükmün terk edilmesiyle ilişkilendirerek anlam alanını genişletmiştir. Süleyman Ateş ise bunu, özellikle cihad hükümlerinin ertelenmesi gibi aşamalı hüküm değişimlerinin pratik bir açıklaması şeklinde yorumlamıştır. Böylece te'hîr kavramının yalnızca teorik bir mesele olmadığı, aynı zamanda tarihsel ve sosyolojik boyutlar da içerdiğini ortaya koymaya çalışmıştır.

Sonuç olarak, İnsâ kavramının te'hîr anlamı, nesh teorisi içerisinde vahyin zamanlamasını düzenleyen bir alt kategori olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda te'hîr, doğrudan hükmün kaldırılmasından ziyade, hükmün veya tilâvetin ilgası sürecinin stratejik olarak ertelenmesi anlamını taşır. Böylece hem nüzûl hem de nesih bağlamında, ilahî hikmetin ve maslahatın gerektirdiği esneklik vurgulanmış olur.

1.2.3. İnsânın Unutturma Anlamı

Eb'û Âmir ve İbn Kesîr'in dışındaki kıraatlere göre -nünsihâ- kıraatı, tefsir literatüründe hem kelime kökeni hem de anlam çerçevesi bakımından farklı şekillerde yorumlanmış, özellikle unutturma anlamı üzerinde yoğunlaşan değerlendirmelere konu olmuştur. Lafızın tefsir literatüründe çoğunlukla "nisyân" kökünden türediği ve unutmak anlamına geldiği kabul edilmiş, bu unutturma ise beşerî bir zaaf değil, ilahî iradenin bir tasarrufu olarak görülmüştür. Bu bağlamda -nunsihâ- kıraatı kimi zaman tilâvetin kaldırılması, kimi zaman da hükmün kaldırılması veya her ikisinin birden ortadan kaldırılması şeklinde değerlendirilmiştir.

Müfessirler, bu kavramın anlam çerçevesini belirlerken hem rivâyet hem de dirâyet yöntemlerini kullanmışlardır. Rivâyet eksenli yorumlarda, özellikle Hz.

[77] Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân,* 62.

Peygamber döneminde vuku bulan tilâveti neshedilen âyet rivâyetleri örnek olarak zikredilmiş; dirâyet eksenli yorumlarda ise kelimenin sarf özellikleri, kıraat farklılıkları ve nesh teorisi içindeki yeri üzerinde durulmuştur. Ayrıca unutturmanın nasıl gerçekleştiği meselesi, tedricî unutturma (zamana yayılan) ve mucizevî unutturma (bir anda hafızalardan silinme) olmak üzere iki temel şekilde ele alınmıştır.

Taberî, âyette geçen -nünsihâ- kıraatını, Allah'ın neshettiği bazı hükümleri unutturduğu şeklinde yorumlar. Ona göre âyetin siyak ve sibakı bu manayı desteklemektedir. Taberî, "Âyetlerin beşeri olarak kısa süreli unutulması Hz. Peygamber'in şahsı için caiz değildir." şeklindeki söylemi de aktararak bu görüşe itiraz eder ve Hz. Peygamber'in bazen beşerî olarak unutabileceğini, fakat bu unutmanın kısa süreli olup hemen hatırlamayla sonuçlandığını; buna karşın ashabın ve Kur'an'a muhatap olan tüm müminlerin topluca unutmasının ise düşünülemeyeceğini belirtir. Taberî, bu görüşünü delillendirirken neshin vuku bulduğunu gösteren bazı rivâyetleri zikreder. Bunlardan biri, Bi'rimaûne hadisesinde nazil olup tilâveti neshedildiği rivâyet edilen, Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12)'in aktardığı *"Kavmimize haber verin: Biz Rabbimize kavuştuk. Rabbimiz bizden razı oldu, biz de O'ndan razı olduk"*[78] ifadesidir. Bir diğeri ise, *"Eğer Âdemoğlunun iki vadi dolusu malı olsaydı, mutlaka üçüncü bir vadi daha isterdi…"* rivâyeti olup[79], bu metin de Taberî'ye göre tilâveti kaldırılmış âyetlere örnektir. Ona göre bu tür nakiller, bazı âyetlerin nâzil olduktan sonra ref‘ edildiğini açıkça ortaya koymaktadır. Taberî, ayrıca İsrâ suresindeki âyeti delil olarak zikreder: *"Eğer dileseydik, gerçekten sana vahyettiğimiz şeyi mutlaka kaldırırdık…"*[80] Bu âyetin, Allah'ın böyle bir şeyi dilemediğini fakat kudreti dahilinde olduğunu bildirdiğini ifade eder. Yine Â‘lâ suresinde geçen *"Sana Kur'an'ı okutacağız ve sen unutmayacaksın. Ancak Allah'ın dilediği hariç"*[81] ifadesinin, unutturmanın istisnai durumlarda gerçekleşebileceğini haber verdiğini belirtir.

[78] Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh,* thk. İzzettin Dallî vd. (Beyrut: Risâle Naşirûn, 1445/2024), "Megâzî", 28.
[79] Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-sahîh*, (Beyrut: Şirketü Dâru'l-Erkam b. Erkam, ts.), "Zekât", 116.
[80] el-İsrâ, 17/86.
[81] el-Â'lâ, 87/6-7.

Böylece Taberî, hem rivâyet hem de âyet delilleriyle unutturmanın ilahî tasarruf kapsamında mümkün ve vaki bir hadise olduğunu savunur.[82]

Zeccâc da bu yorumda Taberî'ye katılmakta ve İsrâ Suresi 86. âyetin üslubunun *"Eğer dileseydik…"* şeklinde gelmesinin, "biz dilemedik" anlamına işaret ettiğini vurgulamaktadır. Ona göre bu ifade, ilahî kudretin böyle bir tasarrufu gerçekleştirmeye muktedir olduğunu göstermekle birlikte, fiilen böyle bir iradenin tecellî etmediğini de ortaya koymaktadır.[83]

Cessâs, -nünsihâ- kıratının nisyân kökünden gelme ihtimaline dikkat çeker ve bu durumda anlamın "unutmak" olacağını belirtir. Bu yoruma göre tilâvetin unutturulması iki şekilde gerçekleşebilir: Ya tedricî unutturma olur. Allah, bir âyetin tilâvetinin terk edilmesini emreder; zamanla bu âyet insanlar tarafından okunmaz hâle gelir ve hafızalardan silinir. Ya da burada mucizevî bir unutturma ihtimalinden söz edilebilir. Buna göre Hz. Peygamber'in mucizelerinden biri olarak, ilgili âyetin (veya sûrenin) insanlar tarafından bir anda tamamen unutulması, yani zihinlerden kaldırılması söz konusu olmuştur.[84] Nitekim bu yönde bir rivâyet de nakledilmiştir. Sâlim'in babasından aktarıldığına göre Ensâr'dan iki kişi, Hz. Peygamber'in kendilerine öğrettiği ve daha önce sıklıkla okudukları bir sûreyi gece namazda okumak istemiş, ancak okuyamamışlardır. Sabah Resûlullah'a gelerek durumu arz ettiklerinde Hz. Peygamber, söz konusu sûrenin "neshedildiğini ve unutturulduğunu" ifade etmiştir.[85]

Vâhidî (ö. 468/1076), -nünsihâ- kıraatındaki İnsâ kavramının nisyân anlamında olduğunu ve unutmak, yani hatırlamanın zıddı anlamına geldiğini belirtir. Bu durumda âyet, *"Bir âyeti nesh eder veya İnsâ (unutturma) yoluyla kaldırırsak, onun yerine daha hayırlısını yahut mislini getiririz"* şeklinde anlaşılmalıdır.[86]

---

[82] Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 2/390-399.
[83] Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 189-190.
[84] Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân,* 62.
[85] Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat* **(**Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012)*,* 3/295, (No. 4638).
[86] Vâhidî, *el-Vasît,* 1/189.

İbn Atıyye, -nünsihâ- kıraatının terk, tehir ve nisyan gibi muhtemel anlamlarını zikrettikten sonra sahih görüş olarak nisyan anlamını tercih eder. Ona göre nisyan caizdir; Allah, bir âyetin kalıcı olmasını murad etmemişse, bunu nisyan yoluyla gerçekleştirir. Ancak bu unutma, beşerî zaaf anlamında değildir. Hz. Peygamber tebliğden önce ve sahabe henüz âyeti ezberlemeden önce nisyandan korunmuştur. Tebliğ tamamlandıktan ve sahabe âyeti ezberledikten sonra ise Peygamber'in bazı âyetleri unutması mümkündür; zira bu durumda tebliğ vazifesi yerine getirilmiş olur. İbn Atıyye, beşerî unutma ile İnsâ'nın (unutturma) farklı şeyler olduğu görüşünü şu hadisle destekler:

> "Hz. Peygamber (s.a.s.) bir gün namazda bir sûreyi veya bazı âyetleri her zamanki gibi değil, eksik okuyarak bitirir. Namazdan sonra sahabeden biri, "Ey Allah'ın Resûlü, şu şu âyetleri okumadınız?" diye sorar. Resûlullah "Hatırlatsaydın ya!" buyurur. Sahabî, "Ben de neshedildiğini zannettim" deyince, Peygamber "Hayır, neshedilmedi" cevabını verir."[87]

Bu rivâyet, İbn Atıyye'ye göre, Hz. Peygamber'in beşerî olarak unutabileceğinin ve bu unutmanın İnsâ anlamına gelmediğinin açık bir delilidir.[88]

Râzî, -nünsihâ- kıraatinin muhtemel anlamlarını zikrederken, bunun neshin kısımlarından biri olabileceğini de belirtir ve anlamı terk kavramıyla ilişkilendirir. Ona göre tilâveti terk etmek, beraberinde hükmün de ortadan kalkması sonucunu doğurabilir. Bu bağlamda kelimeye nisyân anlamı verilmesinin de mümkün olduğunu ifade eder. Râzî, kelâmcıların çoğunun bu âyeti şu şekilde yorumladığını aktarır: "Neshedersek ifadesi, hükmün kaldırılıp metnin bırakılması anlamına gelir. İnsâ edersek ifadesi ise, hem hükmün hem de tilâvetin kaldırılması anlamına gelir."

Râzî, bu görüşe yöneltilen iki önemli itirazı ele alır: "Kur'an tevatürle sabittir; bu sebeple çok sayıda kişinin aynı anda unutması aklen mümkün değildir. Ayrıca *"Kur'an'ı biz indirdik, onu biz koruyacağız*"[89] âyeti zahiren unutturmayı imkânsız

[87] Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî**,** ***el-Müsnedü's-sahîh*****,** (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2014), 2 (1)/6 (No. 2238).
[88] İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, 1/523-524.
[89] el-Hicr 15/9.

kılmaktadır. Bu itirazlara karşı Râzî, Cessâs'ın da belirttiği gibi unutturmanın iki şekilde mümkün olduğunu savunur. İlki tedricî unutturmadır. Bu da bir âyetin okunmasının, namazda kıraat edilmesinin ve delil olarak kullanılmasının yasaklanması ve bu yasak sebebiyle zamanla hafızalardan silinmesi şeklinde olur. Diğeri de mucizevî unutturmadır. Hz. Peygamber'e özel bir mucize olarak, ilgili âyetin doğrudan unutturulması şeklinde olur. Ayrıca *"Sana Kur'an'ı okutacağız ve sen unutmayacaksın. Ancak Allah'ın dilediği hariç"* [90] ayetinin de bu yorumunu desteklediğini ifade eder.[91]

Kurtûbî, -nünsihâ- kıraatinin hem terk hem de unutma anlamına geldiğini belirtir. "Kīle" lafzı ile aktardığı bir görüşte, nisyân kelimesinin hatırlamama anlamına da geldiğini kaydeder. Buna göre âyet, *"O âyeti okunmaz ve hatırlanmaz hâle getiririz"* şeklinde anlaşılabilir. Kurtûbî, kelimenin ta'diyye (if'âl) bâbında olduğunda ise, anlamın *"Nebî'ye o âyeti unuttururs*ak*..."* şeklinde olacağını ifade eder.[92] Böylece hem fiilî hem de zihnî unutturmayı kapsayan bir yorum ortaya koyar.

Beyzâvî (ö. 685/1286) de insânın unutma anlamına dikkat çeker ve -nünsihâ- kıraatinin, "insâ" kökünden türemiş olup kalplerden silmek, unutturmak manası taşıdığını ifade eder. Bu durumda âyetin anlamı, *"Biz bir âyeti nesheder veya insanların kalplerinden silersek (unuttururs*ak*)..."* şeklindedir.[93] İbn Kesîr de Beyzâvî ile aynı yorumu yapar.[94]

Reşîd Rızâ, insâ kelimesinin kök anlamını terk olarak görse de, bu terk edişin neticede unutturmayı da beraberinde getirebileceğini kabul eder. Ona göre insâ (unutturma) fiili, tebliğden sonra vuku bulabilir; çünkü bu durumda Hz. Peygamber'in tebliğ görevi tamamlanmış olur. Tebliğden önce ise bir âyetin unutulması caiz değildir. Bu yaklaşımını: *"Onu (Kur'an'ı) toplamak ve okutmak bize aittir."* [95] ve "*"Hiç*

[90] el-Â'lâ 87/6-7.
[91] Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 3/245-250.
[92] Kurtûbî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 1/486.
[93] Beyzâvî, *Tefsîrü'l-Beyzâvi*, 1/128.
[94] İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, 2/377.
[95] el-Kıyâme 75/17.

şüphesiz, o zikri (Kur'an'ı) biz indirdik ve elbette onu biz koruyacağız."[96] âyetleri ile temellendirir. Ayrıca Bi'rimaûne hâdisesinde Enes b. Mâlik rivâyetini,[97] tilâveti neshedilmiş âyet metni olarak ayetin unutturulması meselesinin vaki olabileceğine örnek gösterir.[98]

Elmalılı'ya göre nesh ve insâ, ilahî hikmet çerçevesinde, her zamanın ve mekânın şartlarına göre hükümlerin takdim-te'hiri ve değiştirilmesi suretiyle gerçekleşir. Bu, tamamen Allah'ın fiilidir ve kulların iradesiyle ilgili değildir. Dolayısıyla tilâvetin veya hükmün kaldırılması, beşerî bir zaaf değil, vahyin tedricî düzenlenmesinin bir parçasıdır.[99]

Seyyid Kutub (ö. 1966), neshedilen âyetlerin nisyan âlemine dahil olduğunu ifade eder. İster tilâveti ve hükmü bulunan bir âyet olsun, ister Hz. Peygamber'e verilen maddî bir mucize mahiyetinde olsun, Allah bunları kaldırdığında yerine mutlaka daha hayırlısını veya mislini getirir. [100]

İbn Âşûr (ö. 1973), insâ kelimesinin kökünü nisyân olarak belirler ve anlamını doğrudan unutma şeklinde açıklar. Ona göre insâ fiilinin if'âl babında gelmesi, "Allah'ın peygamberi aracılığıyla insanlara bir âyeti unutturması" anlamını doğurur. Bu unutturma, o âyetin artık okunmaması ve zamanla hafızalardan tamamen silinmesi şeklinde gerçekleşir.[101]

Süleyman Ateş, klasik yorumlardan farklı olarak, unutturma fiilinin tebliğden önce de gerçekleşebileceğini savunur. Ona göre kelimenin asıl kökü "nisyân"dır ve o, Â'lâ suresinde geçen *"Ancak Allah'ın dilediği müstesna"*[102] ifadesini, hem tebliğ öncesi hem sonrası unutturma ihtimaline delil olarak görür. Bununla birlikte, unutturulan âyetlerin rivâyetin bütünlüğünü bozacak miktarda olmadığını, yerlerine

---

[96] el-Hicr 15/9.
[97] Enes b. Mâlik: "Bi'rimaûneolayında öldürülenler hakkında Allah, Peygamberine Kur'an (dan bir vahiy) indirdi ve biz de nesholuncaya kadar onu okuduk; "Kavmimize haber verin: Biz Rabbimize kavuştuk. Rabbimiz bizden razı oldu, biz de O'ndan razı olduk." Buhârî, "Megâzî", 28,
[98] Reşîd Rızâ, *Tefsirü'l-Menâr*, 1/414-415.
[99] Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/382-383.
[100] Seyyid Kutup, *Fî Zilâlli'l-Kur'ân*, (Kahire-Beyrut: Darü'ş-Şürûk, 2003), 1/102.
[101] Muhammed Tâhir b. Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Darü't-Tûnusiyye, 1984), 1/658-659.
[102] el-A'lâ 87/6-7.

yenilerinin nâzil olduğunu vurgular. Ateş, unutturmanın özellikle Mekke döneminde yaşandığını, o dönemde âyetleri yazıya geçirmenin zahmetli oluşu, mümin sayısının azlığı ve bazı kısa sûrelerin yazılmaması gibi sebeplerle mümkün olabileceğini belirtir. Nesh bağlamında âyetlerin unutturulması meselesi, Ateş'e göre yazıya geçirilmemiş âyetlerin Allah'ın iradesiyle unutturulmasıdır; yazıya geçmiş âyetler ise ilahî koruma altındadır.[103]

Şunu ifade etmek gerekir ki Ateş, unutturmanın tebliğden önce de yazıya geçirilememesi gibi imkansızlıklardan dolayı vuku bulabileceğini ileri sürmektedir. Ancak bu yaklaşım, nübüvvetin güvenilirliği açısından birtakım problemler doğurmaktadır. Zira vahyin henüz tebliğ edilmeden unutulabileceği varsayımı, peygamberin tebliğ göreviyle bağdaşmayan bir zayıflık algısına yol açmaktadır. Ayrıca böyle bir uygulamanın ilahî hikmet ve maslahat açısından da temellendirilmesi güç görünmektedir.

1.3. A'lâ 6-7. Âyetlerin Tefsir Yorumları

A'lâ sûresinin 6-7. âyetleri, insâ kavramının geçtiği ikinci örneği teşkil etmekte olup, müfessirler bu âyetlerdeki "unutma ve unutturma" ifadesini farklı şekillerde yorumlamışlardır. Bu bölümde söz konusu âyetlerin tefsirlerde nasıl ele alındığı ve yorum çeşitliliğinin hangi anlamlara işaret ettiği incelenecektir.

سَنُقْرِئُكَ فَلاَ تَنْسىٰٓ اِلاَّ مَا شاَ الله

"Sana (Kur'an'ı) okutacağız, sen de unutmayacaksın. Ancak Allah'ın dilediği müstesna."[104]

Bu âyetin tefsirinde müfessirler farklı yorumlar ortaya koymuşlardır. Muhtemel ilk anlam olarak, *"Allah'ın dilediği müstesna"* ifadesi nesh ile ilişkilendirilmiştir. Nitekim Vâhidî, buradaki istisnayı hüküm ve tilâvetin kaldırılması şeklinde açıklayarak Bakara 106. âyetle irtibatlandırır.[105] Nesefî (ö. 710/1310) de aynı minvalde, bu istisnanın hükmen ve tilâveten neshin delili olduğunu, bunun Hz.

[103] Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsîri*, 1/213-216.
[104] el-Â'lâ, 87/6-7.
[105] Vâhidî, *el-Vasît,* 4/470.

Peygamber için hem bir müjde hem de vahyin korunacağına dair bir teminat niteliği taşıdığını belirtir.[106] Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767) *"Sana okutacağız"* ifadesini "kalbine yerleştireceğiz, ancak nesh sebebiyle unutturma hariç" şeklinde açıklar.[107] Beğavî ve İbn Kesîr de buradaki unutmanın, tilâveti mensûh olan âyetler anlamına geldiğini özellikle vurgular.[108] Hâzin bu görüşü desteklemekle birlikte ihtimal olarak geçiçi unutmaya işaret edebileceğini de dile getirir.[109] Taberî de âyetin muhtemel yorumları arasında "tilâveti mensûh olan âyetlerdir" şeklinde açıklamayı zikretmiş ve tercih etmiştir.[110]

Âyette geçen unutma fiili ve istisnasının bir diğer muhtemel yorumu da unutmanın beşerî ve geçici bir unutma olarak görülmesidir. Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148), bu ifadeyle Hz. Peygamber'in kendiliğinden unutmayacağına dikkat çekmiş, unutmanın insanın elinde olmayan bir durum olduğunu, Hz. Peygamber'in ise nâzil olan vahyi kalıcı olarak unutmayacağını söylemiştir.[111] Kurtûbî, Hz. Peygamber'in namazda bir âyet unutmasına dair rivâyetleri[112] aktararak bunun kısa süreli ve arızî bir unutma olduğunu, hemen ardından hatırlamanın gerçekleşeceğini ifade eder.[113] Elmalılı da ilâhî unutturma ile beşerî unutma arasında fark bulunduğunu belirtir; ilâhî unutturma nesh kapsamında değerlendirilirken, beşerî unutma geçici bir durum olarak görülmelidir.[114] Hâzin de ikinci ihtimal olarak istisnanın kısa süreli unutmaya işaret edebileceğini dile getirir.[115] Mevdûdî (ö. 1979) ise bu istisnayı Hz.

---

[106] Ebü'l-Berekât Hâfizüddîn Abdullah b. Ahmed en-Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, (Dımaşk-Beyrut: Darü İbn Kesîr, 2013), 3/631.
[107] Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 3/476.
[108] Beğavî, *Mea'limü't-tenzîl*, 4/445, İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ân'il-'azîm,* 8/379.
[109] Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl*, 4/417.
[110] Taberî, *Camiü'l-Beyân*, 14/316.
[111] Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh el-Me'âfirî İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, (Kahire: Darü'l-Hadis, 2011), 4/413.
[112] Übey b. Kâ'b anlatır: "Bir gün Resûlullah (sallallahu aleyhi ve sellem) bize sabah namazını kıldırdı, fakat bir âyeti okumadan geçti. Ben ise namaza biraz geç katılmıştım (bazı rekâtları kaçırmıştım). Namaz bitince (yanına giderek) şöyle dedim: 'Ey Allah'ın Resûlü! Bu âyet neshedildi mi yoksa unuttunuz mu?' Resûlullah şöyle buyurdu: 'Hayır, onu unuttum.'" Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned,* (Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1433/2012), 12/134 (No. 21039).
[113] Kurtûbî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 10/275.
[114] Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9/155.
[115] Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl*, 4/417

Peygamber'in kısa süreli unutma tecrübeleriyle ilişkilendirerek bunun kalıcı olmayacağını, Allah'ın dilemesiyle hemen telafi edileceğini vurgular.[116]

Üçüncü yaklaşım ise âyetteki istisnayı teberrüken ve üslup icabı yapılan bir istisna olarak değerlendirmektedir. Râzî, *"Yarın şunu yapacağım deme, inşâallah de"* [117] âyetinde olduğu gibi, burada da ihtiyat ve teslimiyet maksadıyla istisna getirildiğini belirtir. Ayrıca *"Gökler ve yer durdukça orada kalıcıdırlar, ancak Rabbinin dilediği müstesna"*[118] ve *"Eğer şirk koşarsan, amelin boşa gider ve mutlaka hüsrana uğrayanlardan olursun."*[119] ifadelerinde olduğu gibi, gerçekleşmeyecek bir duruma dikkat çekmek amacıyla bu üslubun kullanıldığını söyler.[120] Elmalılı da bir ihtimal olarak bu istisnayı Arapça üslup gereği olumsuz bir ihtimali hatırlatma amacıyla değerlendirmiştir. Ona göre "unutmayacaksın, ancak Allah dilerse" ifadesi, aslında unutmanın fiilen vuku bulmayacağını, fakat Allah'ın kudretinin her şeye yettiğini vurgulamaktadır.[121] Kurtûbî de bu görüşü zayıf ihtimal olarak aktarır.[122] Mevdûdî ise ikinci ihtimal olarak aynı yoruma yer verir ve istisnanın gerçekte olmayacak bir duruma işaret ettiğini belirtir.[123]

Sonuç olarak, A'lâ 6-7. âyetin tefsirinde üç ana yaklaşım öne çıkmaktadır: birincisi, istisnanın nesh ile ilişkili olduğu yorumu; ikincisi, bunun beşerî, geçici unutmaya işaret ettiği yaklaşımı; üçüncüsü ise istisnanın üslup gereği zikredildiğini savunan görüştür. Böylece müfessirler, "Allah'ın dilediği müstesna" ifadesini ya tilâvetin ref'i, ya beşerî unutmanın geçiciliği ya da olmayacak bir duruma dikkat çekmek maksadıyla izah etmişlerdir.

A'lâ sûresi 6-7. âyetin tefsirinde ortaya çıkan bu üçlü tasnif, klasik tefsir literatürünün nesh, İnsâ ve unutma meselesine bakışındaki çeşitliliği göstermesi

---

[116] Ebü'l-A'lâ Mevdûdî, *Tefhimü'l-Kur'ân*, çev. Muhammed Han Kayanî vd., (İstanbul: İnsan Yayınları, 2005), 7/101.
[117] el-Kehf 18/24.
[118] el-Hûd 11/108.
[119] ez-Zümer 39/65.
[120] Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 31/142-143.
[121] Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9/156.
[122] Kurtûbî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 10/275.
[123] Mevdûdî, *Tefhimü'l-Kur'ân*, 7/101.

bakımından önemlidir. İlk grupta yer alan müfessirler, istisnayı doğrudan nesh ile ilişkilendirmiş ve âyeti Bakara 106. âyetin paralelinde yorumlamışlardır. Bu yaklaşım, lafız ve hükmün ref‘ edilebileceğini kabul eden usûl anlayışıyla uyumludur. Dolayısıyla bu yorum, nesh teorisini destekleyen ve rivâyetlerde geçen tilâveten nesh anlayışına zemin hazırlayan bir bakış açısıdır.

İkinci yaklaşım, unutmayı beşerî bir zaaf ve geçici bir durum olarak açıklamaktadır. Bu yorum, Hz. Peygamber’in beşerî yönünü öne çıkarırken aynı zamanda onun hafızasının ilâhî destekle korunduğunu vurgular. Burada esas nokta, unuttursa bile bunun kalıcı olmayacağı, kısa süre içinde hatırlamanın gerçekleşeceğidir. Böylece vahyin korunmuşluğu fikri zarar görmeden, Peygamber’in beşerî özellikleri de ihmal edilmemiş olur. Bu yorum, özellikle ilâhî unutturma ile beşerî unutma ayrımına dikkat çekmesi açısından usûl tartışmalarında önemli bir katkı sunmaktadır.

Üçüncü yaklaşım ise âyetteki istisnayı üslup icabı ve teberrüken yapılan bir istisna olarak değerlendirmektedir. Burada amaç, fiilen gerçekleşmeyecek bir ihtimale işaret ederek Allah’ın mutlak kudretini hatırlatmaktır. Bu bakış açısı, unutmanın aslında gerçekleşmeyeceğini ama Allah’ın kudretinin her şeye yettiğini belirtmesiyle teolojik bir boyut taşımaktadır.

Bakara 106. âyetteki -nünsihâ- ve -nense’hâ- kıraatleri müfessirler tarafından üç anlam çerçevesinde yorumlanmıştır: terk, te’hîr ve unutturma. Bu farklılık, kıraat vecihleri ve kelimenin lügat kökeniyle desteklenmiştir. *“Eğer dileseydik, sana vahyettiğimiz şeyi elbette senden alırdık; sonra bu konuda bize karşı kendine bir vekil de bulamazdın”* [124] ifadesi ise unutturmanın peygamberin şahsî zaafından değil, tamamen ilâhî kudret ve iradeden kaynaklandığını göstermektedir. Buna karşın bazı modern yorumlarda unutturmanın yazıya geçirilememesi gibi imkânsızlıklardan doğabileceği ileri sürülmüşse de, bu yaklaşım nübüvvetin güvenilirliği açısından sorunlu bulunmuştur. Klasik müfessirler daha çok rivâyetler ve kıraat farklılıkları üzerinden meseleyi değerlendirirken, çağdaş yorumlar ilâhî hikmet ve tarihsel bağlamı

[124] el-İsrâ 17/86.

öne çıkarmıştır. A‘lâ 6-7. âyetin tefsirinde ise üç temel yorum ortaya çıkmıştır: nesh ile ilişkilendirenler, beşerî unutma olarak görenler ve üslup icabı yapılan bir istisna olarak değerlendirenler.

İKİNCİ BÖLÜM

FIKIH USÛLÜ LİTERATÜRÜNDE İNSÂ TARTIŞMALARI

Nesh ve insâ kavramları, ifade ettikleri anlam bakımından farklı ilim disiplinlerini ilgilendiren yönlere sahiptir. Tefsir ilmi, bu kavramların Kur'an'da geçtiği yerlerde nasıl anlaşılması gerektiğiyle ve bu bağlamda ortaya çıkan yorumlarla meşgul olurken; fıkıh ilmi, söz konusu ifadelerin doğurduğu pratik hükümler açısından konuyu ele alır. Bununla birlikte, nesh ve âyetlerin unutturulmasına dair teorik çerçevenin belirlenmesi, şartlarının ve sınırlarının çizilmesi ise doğrudan fıkıh usûlü ilminin inceleme alanına girmektedir.[125]

Bu sebeple birinci bölümde, insâ kavramı ele alınırken ilk olarak Kur'an'da bu kelimenin nesh bağlamında geçtiği iki âyet, yani Bakara 106 ve A'lâ 6-7 âyetlerinin tefsirciler tarafından nasıl yorumlandığı incelendi. Nitekim usûl litaretüründe nesh bağlamında genellikle âyetlerin unutturulması meselesinde bu iki âyet delil olarak sunulmuştur. Tefsir boyutunda hem klasik hem de çağdaş müfessirlerin yaklaşımlarına yer verildi.

Bu bağlamda "*Allah dilediğini siler, dilediğini bırakır. Asıl kitap (Levhu'l-Mahfûz) O'nun katındadır.*"[126] âyeti, nesh ile ilişkilendirilmişse de,[127] ekseriyetle rızıkların ve ömürlerin takdiri, ceninin cinsiyetinin Allah tarafından belirlenmesi, gece ve gündüzün seyri, doğa olayları ve ilahî kader çerçevesinde yorumlandığından[128] ve insâ kavramı doğrudan bu âyette geçmediğinden ele alınmamıştır. İkinci bölümde hüküm içeren rivâyetler: "On Emzirme", "Recm Âyeti" ve "Babalarınızdan Yüz Çevirmeyin" rivâyetlerinin fıkıh usûlcüleri nezdinde nasıl değerlendirildiği ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bununla birlikte hadis kritiği göz önünde bulundurulacaktır.

---

[125] Davut İltaş, *Klasik Nesih Teorisi ve Çağdaş Tefsirciler* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 8.
[126] er-Râ'd 14/39.
[127] Kurtûbî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 5/298.
[128] Beğavî, *Mea'limü't-tenzîl*, 3/17-18; Kurtûbî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 5/298; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/161.

Usûl boyutunda ise Hanefî, Şâfiî, Mâlikî, Hanbelî ve Zâhirî âlimlerinin görüşleri mukayeseli biçimde sunulmakla beraber son dönem çalışmalara da yer verilecektir.

2.1.Neshin Kısımları

Nesh, genel olarak üç kısımda değerlendirilmektedir.[129] İlk kısım, hükmün ve tilâvetin mensûh olmasıdır. Bu kısımda hem âyetin metni hem de hükmü ortadan kalkar. Hz. Âişe'den nakledilen "on emzirme–beş emzirme" rivâyeti [130] ve "Âdemoğlunun iki vadi dolusu malı olsa…" [131] rivâyeti bu kapsama örnek gösterilmiştir.[132] Bu türün imkânına delil olarak "Biz herhangi bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturursak..."[133] ve "Sana Kur'an'ı okutacağız, sen de unutmayacaksın. Ancak Allah'ın dilediği müstesna."[134] âyetleri zikredilmiştir.

İkinci kısım ise hükmün bâkî, tilâvetin mensûh olmasıdır. Buna örnek olarak recm âyeti gösterilmektedir. Rivâyete göre muhsan erkek ve kadının zina etmesi hâlinde recm cezasını emreden bir âyet inmiş, daha sonra tilâveti kaldırılmış fakat hükmü uygulanmaya devam etmiştir.[135] Rivâyet edilen metin şöyledir:

الشيخ والشيخة إذا زنيا فارجموهما البتة نكالًا من الله والله عزيز حكيم

Evli erkek ve kadın zina ettikleri zaman, Allah'tan bir ceza olarak onları kesinlikle recmedin. Allah azîzdir, hakîmdir."[136]

Neshin bu iki kısmı doğrudan insâ kavramı ile ilişkilidir. Zira tilâvetin kaldırılması, âyetin metin olarak unutturulması anlamına gelir. Bu noktada özellikle

---

[129] İltaş, *Klasik Nesh Teorisi*, 90.
[130] Müslim, "Radâ'", 24; Ebû Dâvûd Süleymân b. Eş'aş es-Sicistânî, *es-Sünen*, (Beyrut: Müessesetü'r-Risale ve'n-Nâşirûn, 1434/2013), "Nikâh", 10.
[131] Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat,* 2/44, (No. 2446).
[132] Cessâs, *el-Fusûl*, 1/392.
[133] el-Bakara 2/106.
[134] el-A'lâ 87/6.üleymân b. Eş'aş es-Sicistânî, *es-Sünen*, (Beyrut: Müessesetü'r-Risale ve'n-Nâşirûn, 1434/2013), "Nikâh", 10.
[134] Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat,* 2/44, (No. 2446
[135] Müslim, "Hudûd", 15.
[136] Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 1(1), 297.

iki mesele dikkat çekmektedir: Birincisi, unutturma meselesinin hangi kategoriye girdiğidir. Hükmü ve tilâveti mensûh âyetlerle mi, yoksa yalnızca tilâveti mensûh âyetlerle mi ilişkilendirilmesi gerektiği tartışmalıdır. İkincisi ise, unutturulan âyetlerde nâsihin ne olduğu sorunudur. Zira usûl kaidesine göre mensûh söz konusuysa mutlaka bir nâsihin de bulunması gerekir. Bu mesele, unutturma tartışmalarının merkezinde yer almakta ve sonraki bölümlerde ayrıntılı biçimde ele alınacaktır.

2.2.Usûlcülere Göre İnsâ'nın Keyfiyeti ve Şartları

Türcan usûl litaretüründe ilk dönemlerde mensûh kavramı yerine daha çok insâ kavramının kullanıldığını ifade eder.[137] Hatta Cessâs "nisyân ile neshetme" tabirini kullanır.[138] Bu da, nesh kavramının tarihsel süreç içerisinde gelişen bir terminolojiye sahip olduğunu göstermektedir.

İnsâ kavramı, usûl literatüründe nesh teorisinin tartışmalı boyutlarından biri olarak ele alınmıştır. Kavram, bazı âlimler tarafından tilâvet ve hükmün birlikte ortadan kaldırılması şeklinde yorumlanırken, bazıları tarafından ise âyet metninin neshedilmesi olarak değerlendirilmiştir. Bu çerçevede tefsircilerin unutma, terk etme, te'hir etme anlamları üzerinden geliştirdikleri yaklaşımlar, usûlcüler tarafından sistematik bir şekilde tasnif edilmiştir.

Âyetlerin unutturulması, vahyin nüzûl sürecinde meydana gelen istisnaî bir durum olup, Allah'ın dilediği bazı âyetleri bazen tilâvet bazen de hem tilâvet hem hüküm açısından ortadan kaldırması anlamına gelebilir. Bu yönüyle unutturma, neshin bir alt türü olarak görülmüştür. Ancak burada özellikle vurgulanan husus, unutturmanın mâhiyetinin sıradan bir unutma ya da beşerî zaaf ile açıklanamayacağıdır. Âyetlerin unutturulması, bütünüyle ilahî iradenin bir tasarrufu olarak değerlendirilmiştir.

Usulcülere göre âyetlerin unutturulması olayı iki şekilde gerçekleşmektedir. Ya zihinlerden ve kalplerden unutturulma şeklinde gerçekleşir. Buna göre Allah Teâlâ,

[137] Selim Türcan, *Neshin Problematik Tarihi*, (İstanbul: Otto Yayınları, 2017), 80-81.
[138] Cessâs, *el-Fusûl*, 1/391.

bir âyeti insanların hafızasından tamamen silebilir ve böylece o âyet zaman içinde hiçbir şekilde hatırlanamaz hâle gelir. Ayrıca bu âyetleri bilen alimlerin vefatı ile zaman içinde unutturulan âyetler yok olur gider. Bu yaklaşım, özellikle önceki kitaplarda vuku bulan tahrif ve kaybolma olaylarına benzetilmiştir.[139] Nitekim Cessâs ve Serahsî (ö. 483/1090) âyetlerin zihinlerden silinip gitmesini indirâs[140] "yok olma" tabiri ile ifade eder.[141] Ya da tilâvetin terk edilmesi emri yoluyla gerçekleşir. Yani âyetin mushafa yazılmaması ve tilâvet edilmemesi suretiyle ortadan kalkar.[142] Böylece vahyin canlı aktarımı içinde yer almayan âyetler, zamanla kaybolmuştur.

Usûlcüler arasında ele alınan bir diğer mesele, âyetlerin unutturulması olgusunun zaman bakımından sınırlarıdır. Genel kabul, âyetin unutturulmasının yalnızca Hz. Peygamber'in hayatı süresince mümkün olabileceği yönündedir. Zira onun vefatından sonra herhangi bir âyetin unutturulması veya tilâvetinin kaldırılması, Kur'an'ın korunmuşluğu ilkesine aykırı kabul edilmiştir. Bu görüş, *"Şüphesiz zikri biz indirdik, elbette biz onun koruyucusuyuz."*[143] âyetiyle temellendirilmiştir. Şâyet âyetin unutturulmasının Peygamber sonrası dönemde de vuku bulabileceği varsayılsaydı, bu durum Kur'an'ın muhafazasını zedeleyecek ve şerîatın bütünlüğünü tehlikeye sokacaktı.[144]

Fıkıh usûlcüleri, âyetlerin unutturulması meselesini genellikle hükmen ve tilâveten nesh başlığı altında değerlendirmişlerdir. Bununla birlikte, recm âyeti rivâyeti gibi tilâvetin neshi de çoğu kez âyetin unutturulması kapsamında ele alınmıştır. Zira tilâvetin ortadan kaldırılması, âyetin nazmının unutturulması sonucunu doğurmaktadır.

---

[139] Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 2/460-461; Ebû Zeyd Abdullah b. Ömer ed-Debûsî, *Takvîmü'l-edille fî usûli'l-fıkh*, (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriye, 2006), 246; Pezdevî, *Usûlü'l-Pezdevî*, 506; Sadrüşşerîa es-Sânî Ubeydullah b. Mes'ûd, e*t-Tenkîh fî usûli'l-fıkh*, (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, 2009), 356; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl fî şerhi Mirkâti'l-vüsûl*, (Beyrut: Darü Sadır, 2011), 283.
[140] Mustafa vd., "drs" 322.
[141] Cessâs, *el-Fusûl*, 1/389; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 2/464.
[142] Cessâs, *el-Fusûl,* 1/379.
[143] el-Hicr 15/9.
[144] Cessâs, *el-Fusûl,* 1/379; Debûsî, *Takvîmü'l-edille;* Pezedevî, *Usûlü'l-Pezdevî*, 506; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 2/423; Sadrüşşerîa, e*t-Tenkîh*, 356; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, 283.

İbn Hazm, Bakara 106. âyette geçen nesh ifadesini hükmün kalkması, insâ ifadesini de farklı kıraatlere göre iki şekilde yorumlamaktadır. Ona göre -nünsihâ- kıraatında kelime unutturmak anlamı taşır ve bu, âyetin lafzıyla ortadan kaldırılmasına işaret eder. -Nense'hâ- kıraatında ise kelime ertelemek anlamını ifade eder; bu durumda âyetin hükmünün belirli bir süre için te'hir edildiği anlaşılır. İbn Hazm, her iki yorumun da ilâhî irade ile bağdaşır olduğunu, Allah'ın dilediği bir hükmü dilediği zamanda yürürlükten kaldırabileceğini, kulların ise bu konuda herhangi bir sorgulama hakkına sahip olmadığını özellikle vurgulamaktadır.[145]

Bu bağlamda gündeme gelen önemli bir konu, unutturulan âyetlerin daha sonraki dönemlerde nasıl hatırlanarak nakledildiği meselesidir. Zira nass unutulmuşsa zaten kimsenin o nassın ne olduğuna dair bilgi vermesi imkansızdır.[146] Bu soruya verilen cevap, söz konusu âyetlerin Kur'an'a özgü muciz nazmıyla değil, mana rivâyeti şeklinde aktarıldığı yönündedir.[147] Rivâyetlerdeki lafız farklılıklarının da bu kanaati desteklediğini ifade edebiliriz. Dolayısıyla, bu tür rivâyetlerde aktarılan metinlerin nazmının korunmadığı, sadece anlam düzeyinde nakledildiği anlaşılmaktadır.

Cessâs, bu noktada müminlerin üzerine düşen görevin, Hz. Peygamber'e nazmı değişmeden inen vahye iman etmek olduğunu belirtir. Ona göre nazmı ref' edilen, yani tilâveti kaldırılan bir âyetin artık ibadetlerde okunması mümkün değildir; aynı şekilde, şer'î bağlayıcılığı da ortadan kalkmış olur. Bu nedenle günümüze ulaşan bu tür rivâyetler, asli nazmıyla değil yalnızca anlam yönüyle aktarılmıştır ve bu durum, nesh bağlamında İnsâ teorisi açısından bir çelişki doğurmaz. Zira mensûh bir âyet, nazmı muhafaza edildiği müddetçe Kur'an kabul edilir; ancak tilâveti kaldırıldıktan sonra artık Kur'an olma vasfını yitirir.[148]

Benzer şekilde Rükneddîn es-Semerkandî (ö. 701/1301), âyetlerin nazmının yalnızca ibadetlerde okunacak bir metin olmanın ötesinde, şer'î hükümlerin

[145] İbn Hazm, *el-İhkâm*, 490.
[146] Merve Özdemir, *Cessâs'ın Nesh Anlayışı*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 90.
[147] Cessâs, *el-Fusûl*, 1/395-396; Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdillâh es-Süheylî, *er-Ravzü'l-ünüf fî şerhi's-Sîreti'n-Nebeviyye li'bni Hişâm*, (Kahire: Darü'l-Hadîs, 2008), 3/409.
[148] Cessâs, *el-Fusûl*, 1/396.

anlaşılmasında da belirleyici bir rol oynadığını vurgular. Dolayısıyla nazım, sadece estetik bir unsur değil, aynı zamanda manayı tayin eden fonksiyona sahiptir. Hadisler bu açıdan âyetlerden farklıdır; zira hadislerde asıl olan anlamdır, lafız değil.[149]

Âyetlerin unutturulması meselesi, özellikle âhâd haberlerle sabit olan rivâyetler üzerinden usûlcülerin gündemine girmiştir. Burada şu soru öne çıkar: Kur'an'ın sübûtu tevatürle sabit olduğu halde, metni ref‘ olmuş bir âyet hakkında gelen âhâd rivâyetler nasıl Kur'an sayılabilir? Zerkeşî (ö. 794/1392) bu noktada, Kur'an'ın sübûtunun yalnızca tevatürle mümkün olduğunu; Mushaf'ın da bu şekilde sübût bulduğunu belirtir. Bununla birlikte, neshin sübût bulması için tevatür şartı aranmaz; âhâd haberle de nesih sabit olabilir.[150] Nitekim mensûh kabul edilen rivâyetler de mevcut haliyle Kur'an âyeti olduğu iddiasıyla gündeme taşınmamıştır.

İbn Emîru'l-Hâc (ö. 879/1474), bu tartışmayı daha ayrıntılı ele alır ve Kur'an'ın sübûtunu iki farklı dönem açısından değerlendirir. Ona göre sahâbe nesli için tevatür şartı aranmaz; zira onlar âyeti doğrudan Hz. Peygamber'den duymuşlardır. Ancak sonraki nesiller açısından Kur'an'ın lafzının sübûtu ancak tevatürle mümkün olabilir. Dolayısıyla âhâd haberle gelen bir metnin sonrakiler için Kur'an kabul edilmesi mümkün değildir. İbn Emîru'l-Hâc ayrıca, hükmü ve tilâveti neshedilen âyetlerin zamanla hafızalardan silindiğini, böylece tevatür yoluyla naklin de ortadan kalktığını belirtir.[151]

Çağdaş tartışmalara gelindiğinde bu noktada Bayraktar, hem hükmü hem de metni mensûh olan âyetlere dair elimizde tam ve kesin bir bilginin bulunmadığını, ayrıca kaynaklarda zikredilen sayıların da tutarsızlık arz ettiğini belirtir. Ona göre bu durumu açıklamaya çalışmak, görülmemiş bir rüyayı tabir etmeye benzemektedir. Bayraktar ayrıca Gazzâlî (ö. 505/1111)'nin bu konuda herhangi bir tasnife gitmediğini

[149] Rükneddîn Ubeydullah b. Muhammed es-Semerkandî, *Câmiu'l-usûl fî beyâni'l-kavâidi'l-Hanefiyye ve'ş-Şâfiiyye fî usûli'l-fıkh*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020), 1/177.
[150] Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît fî usûli'l-fıkh*, (Kahire: İbdâ‘ li'l-A‘lâm ve'n-Neşr, 2020), 4/105.
[151] Ebû Abdillâh Şemşüddîn Muhammed b Muhammed el-Halebî İbn Emîru Hâc, *et-Takrîr ve't-Tahrîr*, (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiye,1999), 3/83.

ifade etmektedir.[152] Ne var ki, Gazzâlî el-Mustasfa'sında, bir âyet hüküm barındırıyorsa tilâvetinin, hükmünün veya her ikisinin de neshinin câiz olduğunu beyan eder.[153] Ve bu konuda Hz. Âişe'den rivâyet edilen "on emzirme" meselesini örnek gösterir. Her ne kadar Gazzâlî insâ demese de, insâ kapsamında değerlendirilen örneği tilâveten nesh başlığı altında ele almıştır.

Özdeş, âyetlerin unutturulması kapsamında Bakara Sûresi 106. âyette geçen "unuttursak" denilmesinin, doğrudan Hz. Peygamber'e işaret eden bir durumun bulunmadığını ifade eder. Eğer "sana unuttursak" ifadesi olsaydı Hz. Peygamber'in zatı bizzat kastedilmiş olurdu. Ona göre burada kastedilen, bazı şeylerin çeşitli faktörler sebebiyle zamanla unutulma sürecidir.[154] Özdeş, bu yorumuyla insâ olgusunu yalnızca belirli âyet rivâyetleriyle sınırlamayıp, hüküm boyutunu da içine alacak şekilde bütün vahiy sürecini kapsayan genel bir çerçevede değerlendirmektedir. Bununla birlikte Özdeş'in bu yaklaşımında tam olarak neyi kastettiğini tespit etmek güç görünmektedir. Zira söz konusu yorum esas alındığında, âyetlerin unutturulması kapsamında zikredilen mevcut rivâyetlerin yalnızca sahabenin yanlış anlamasından ibaret olup olmadığı sorusu gündeme gelmektedir.

Usûlcüler âyetlerin unutturulması meselesinin hikmet boyutuna da temas etmişlerdir. Bir fiil veya hükmün belli bir zaman diliminde maslahat ifade etmesi, başka bir dönemde ise mefsedet doğurması mümkündür. Bu, şartlara ve toplumsal bağlama göre değişebilen bir durumdur. Ayrıca bu değişim iman edenler açısından bir imtihan vesilesidir ki:

> "İşte böylece sizi, insanlara şahit olmanız, Peygamber'in de size şahit olması için orta bir ümmet (ümmeten vasatan) yaptık. Senin yönelmekte olduğun kıbleyi, sırf Peygamber'e uyanları, ökçeleri üzerinde gerisin geri döneceklerden ayırt etmemiz için kıble yaptık. Bu, gerçekten ağır geldi; ancak Allah'ın hidâyet ettikleri müstesna.

[152] Ahmet Bayraktar, *NESİH Kadim Bir Kur'an Problematiği*, (Ankara: Maarif Mektepleri, 2018), 70.
[153] Gazzâlî, *el-Müstasfâ,* 295.
[154] Talip Özdeş, *Kur'an ve Nesh Problemi Allah'ın Kitabında Çelişki Var Mı?* (Ankara: Fecr Yayın, 2018), 127-128.

Allah imanınızı asla zayi edecek değildir. Şüphesiz Allah insanlara çok şefkatli, çok merhametlidir."[155]

âyeti de bu duruma işaret etmektedir.[156] Örneğin bir çocuğa bazı zamanlarda kızmak eğitici bir fayda sağlarken, başka zamanlarda aynı tutum zararlı olabilir.[157] Nesh ve insânın mantığı da bu esasa dayanır: Bir hüküm veya lafız, bir dönemde fayda sağlarken başka bir dönemde zarara yol açabilir. Dolayısıyla nesih ve insâ, ilâhî hikmetin bir tezahürü olarak ortaya çıkar ve zamanla değişen maslahatlara bağlı olarak anlam kazanır.

İbn Hazm, hükmü ve tilâveti birlikte neshedilen âyetlerin metin olarak artık ne ibadetlerde okunabileceğini ne de şer'î bağlayıcılık ifade edebileceğini belirtir. Ona göre böyle bir âyet için hem tilâvet yükümlülüğü hem de tatbikî bağlayıcılık ortadan kalkmış olur.[158]

Kur'an'da Hz. Peygamber'in ümmî olduğu birçok âyetle vurgulanmıştır. Nitekim *"Sen bundan (Kur'an) önce hiçbir kitap okumuyordun; sağ elinle de onu yazmıyordun. (Eğer öyle olsaydı) bâtıla saplananlar kuşkuya düşerlerdi."* [159] buyurulmakta, *"O halde Allah'a ve O'nun sözlerine iman eden, ümmî peygamber olan Resûlüne iman edin ve ona uyun ki doğru yolu bulasınız."* [160] âyetinde de Hz. Peygamber'in "ümmi nebî" oluşuna özellikle dikkat çekilmektedir. Bu bağlamda, Hz. Peygamber'in okuma-yazma bilmediği, buna karşılık gelen vahiyleri vahiy kâtiplerine yazdırdığı bilinmektedir.[161]

Ancak burada önemli bir soru ortaya çıkmaktadır: Madem vahiyler yazıya geçiriliyordu, o hâlde insâ kapsamında rivâyet edilen âyetlerin nasıl unutulduğu veya

---

[155] Bakara, 2/143.
[156] Ebü'l-Vefâ Alî b. Âkîl el-Bağdâdî, *el-Vâzıh fî usûli'l-fıkh*, thk. Curc el-Makdisî, (Beyrut: Müessesetü'r-Reyyan, 2010), 1/137.
[157] Ebü'l-Feth Alâüddîn Muhammed b. Abdilhamîd el-Üsmendî, *Bezlü'n-nazar fi'l-usûl,* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, 2015), 330.
[158] İbn Hazm, e*l-İhkâm*, 489.
[159] el-Ankebût 29/48.
[160] el-A'râf 7/158.
[161] Muhammed Mustafa el-A'zamî, *Vahyedilişinden Derlenişine Kur'an Tarihi,* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 106.

tilâvetinin nasıl kaldırıldığı sorusu gündeme gelmektedir. Bu noktada sahâbe, "öyle bir âyet vardı" yahut "ref' edildi" şeklinde açıklamalarda bulunmuş, fakat bu metinleri tam olarak netlik kazandırmayan ifadelerle aktarmışlardır ve rivâyet aktarımındaki lafız farklılıkları göze çarpmaktadır. Buradaki problem, yazılı metinlerden bakılarak söz konusu âyetlerin yeniden hatırlanabileceği yönündeki ihtimaldir. Fakat usûl âlimleri, bu duruma şu şekilde cevap vermişlerdir: Bir âyetin mushafa yazdırılmaması ve tilâvet edilmesinin yasaklanması bizzat Hz. Peygamber tarafından vahyin yönlendirmesiyle emredilmiştir.[162] Dolayısıyla yazıya geçirilmiş olsa bile, onun Kur'an kıraati çerçevesinde okunmaması ilahî iradeye dayalıdır. Bu yaklaşım, unutturulan âyetlerle ilgili rivâyetleri açıklama konusunda önemli bir çözüm üretmektedir.

2.3.İnsâ Kavramı Bağlamında Usûlcülerin Delil Olarak Kullandıkları Örnekler

Bu ikinci bölümde, usûlcülerin ayetlerin unutturulmasına delil olarak zikrettikleri örnekler ele alınacaktır. Bu çerçevede, özellikle ahkâmla ilişkili rivâyetlere yer verilerek, tilâvetin neshi tartışmalarının hüküm alanındaki yansımaları incelenecektir. Sırasıyla; "On Emzirme" Rivâyeti ve Hükmü, Recm Âyeti ve Hükmü ve "Babalarınızdan Yüz Çevirmeyin" Rivâyeti ve Hükmü ele alınacaktır**.**

2.3.1. "On Emzirme" Rivâyeti ve Hükmü

Hz. Âişe'den nakledildiğine göre Kur'ân'da on defa emzirmenin haramlık oluşturduğuna dair bir âyet bulunmakta, bu hüküm daha sonra beş defa emzirme olarak nesh edilmektedir. Rivâyette ayrıca Hz. Peygamber vefat ettiğinde bu "beş emzirme" metninin hâlâ Kur'ân olarak okuyanlar tarafından tilâvet edildiği ifade edilmektedir.[163] Bu rivâyet, farklı tariklerin bir araya getirilmesiyle daha ayrıntılı bir mahiyet kazanmaktadır. Nitekim Abdürrezzâk'ın *el-Mûsannef*'inde rivâyet Sâlim b. Abdullah'ın dilinden aktarılmış;[164] Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde ise Hz.

[162] Cessâs, *el-Fusûl,*1/391.
[163] Müslim, "Radâ'", 24; Ebû Dâvûd, "Nikâh", 10.
[164] "Hz. Âişe, beni kız kardeşi Ümmü Külsûm bint Ebî Bekir'e gönderdi. On kez emzirilmemi istedi; böylece büyüyünce onun yanına (mahrem olarak) girebileyim diye. Ümmü Külsûm beni üç kez emzirdi, sonra hastalandı." Bu yüzden Sâlim, O'nun yanına (mahrem olarak) giremedi. Rivâyet

Âişe'nin anlatımıyla daha geniş bir şekilde nakledilmiştir.[165] Benzer nakiller Müslim'in *Sahîh*'inde ve Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde yer almaktadır.[166] Ebû Dâvûd'daki rivâyetlerde nesh konusu zikredilmezken, Müslim'de Sâlim'in evlâtlık olduğu bilgisi de yer almaz; sadece mahremiyet meselesi ve "beş emzirme" tavsiyesi aktarılmaktadır. Böylelikle bu rivâyet, hem Kütüb-i Sitte içerisinde hem de diğer hadis mecmualarında yer almak suretiyle hadis literatüründe güçlü bir yer edinmiş, usûl tartışmalarında da merkezi bir örnek hâline gelmiştir.

Rivâyetlerin uzun şekilleri dikkate alındığında, meselede süt hısımlığının tesis edilme sürecine dair bir izlenim ortaya çıkmaktadır. Hz. Âişe'nin naklettiğine göre Ebû Huzeyfe, Sâlim'i evlât edinmişti. Sâlim, ensardan bir kadının azatlı kölesiydi ve cahiliye dönemindeki evlât edinme uygulaması gereğince "evlât edinenin oğlu" diye çağrılır, mirastan pay alırdı. Nihayet *"Onları (evlâtlıklarınızı) babalarına nispet ederek çağırın..."*[167] âyetinin nazil olmasıyla evlâtlıklar babalarına nispet edilmeye başlanmış, babası bilinmeyenler din kardeşi ve dost kabul edilmiştir. Bu süreçte Sehle bint Süheyl, Rasûlullah'a gelerek evlatlık olarak büyüttükleri Sâlim'in ev içerisinde oğul gibi davrandığını, zaman zaman kendisinin açık olabildiği hâllerde yanlarına girdiğini ve bunun mahremiyet açısından sıkıntı doğurduğunu ifade etmiş; Rasûlullah da ona *"Onu beş defa emzir; böylece senin için süt oğlun olur."* buyurmuştur.[168] Bu rivâyet, mahremiyet probleminin süt hısımlığı yoluyla meşru bir zeminde çözümlenmesi bakımından dikkat çekicidir. Kurtûbî, *"Onları babalarına nispet ederek çağırın..."* âyetinin cahiliye dönemindeki evlât edinme uygulamasını kaldırdığına dikkat çekerken,[169] Mekkî b. Ebû Tâlib el-Kaysî, söz konusu

olunur ki Hz. Âişe şöyle demiştir: 'Kur'ân'da on defa emzirme hükmü vardı, sonra bu beş emzirme olarak indirildi. Ancak bu ayet, Allah Rasûlü'nün vefatıyla birlikte Kur'ân'dan kaldırıldı (tilaveti neshedildi).'" Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Mûsânnef fi'l-hadîs,* thk. Eymen Nasrüddîn el-Ezherî, (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, 2010)*,* 7/375-376*,* (No. 14004).

[165] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/64.

[166] Müslim, "Radâ'", 24; Ebû Dâvûd, "Nikâh", 10.

[167] el-Ahzâb 33/5.

[168] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/64.

[169] Kurtûbî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 7/432.

uygulamanın ilahî bir nass değil toplum geleneği olması sebebiyle bunun nesh kapsamında değerlendirilmesinin doğru olmayacağını belirtir.[170]

Rivâyet etrafındaki tartışmaların asıl düğüm noktası, Hz. Âişe'den gelen rivâyetteki "Kur'ân olarak okunuyordu" ifadesinin mahiyetidir. İbn Abdülber, bu tür rivâyetleri reddetmenin kişiyi küfre düşürmeyeceğini, zira Allah kelâmı olduklarının kesinlik taşımadığını; kesin olanın Hz. Osman'ın mushafı ve bu konudaki ümmet icmâı olduğunu ifade eder.[171] İbnü'l-Arabî ise "Kur'ân olarak okunuyordu" ifadesinin râvî yanılgısından kaynaklanabileceğini dile getirir.[172] Cessâs da rivâyeti kesin biçimde insâ kapsamında değerlendirmez; ona göre bu rivâyet ihtimaller dairesinde ele alınmalıdır: Rivâyet zayıf ise delil olamaz; sahih kabul edilirse "Kur'ân olarak okunuyordu" ifadesi ya gerçekten Kur'ân'a ya da Kur'ân dışı bir vahye işaret eder. Cessâs'a göre Kur'ân olması imkânsızdır; çünkü Hz. Peygamber'in vefatından sonra neshin vuku bulması mümkün değildir. Bu durumda râvinin Kur'ân dışı bir vahyi Kur'ân zannederek aktarmış olması ihtimali gündeme gelir. Serahsî de bu noktada Cessâs ile aynı çizgidedir: "Kur'ân olarak okunuyordu" ifadesini kabul etmek, Hz. Peygamber'den sonra da neshin mümkün olduğu sonucuna kapı aralayacağı için imkânsızdır; bu kabul, şeriatın bütününün ortadan kalkması gibi bir neticeye götürür.[173] Serahsî ayrıca *"Şüphesiz zikri (Kur'an'ı) biz indirdik; elbette onu koruyacak olan da biziz."*[174] âyetindeki korumanın ümmet nezdinde muhafazaya işaret ettiğini belirtir ve bu çerçevede rivâyetin sahih olmadığını vurgular; Şâfiî'ye göre de İnsâ kapsamında nakledilen haberlerin delil teşkil etmeyeceğini kaydeder. Bununla birlikte Serahsî, İmam Şâfiî'nin beş emzirme meselesinde hüküm verdiğini de aktarır.[175]

---

[170] Ebû Muhammed Mekkî b. Ebû Tâlib el-Kaysî, *el-Îzâh li-nâsihi'l-Kur'ân ve mensûhih*, (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, 2012), 402.
[171] Ebû Ömer Cemâlüddin Yûsuf b. Abdillâh b. Abdilberr en-Nemerî, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-meânî ve'l-esânîd*, thk. Muhammed Nasrâbî Cebel, Muhammed Câmid Embâbî, (Cezair: Dârü'l-Âlemiye, 1443/2022), 2/558 vd
[172] İbnü'l-Arabî, *'Ârîzatü'l-ahvezî*, 3(1)/74.
[173] Cessâs, *el-Fusûl*, 1/399-400.
[174] el-Hicr 15/9.
[175] Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 2/463-464.

Hadis usûlü açısından bakıldığında, râvî yanılgısı (vehmü'r-râvî) rivâyetin zabt açısından bir kusuru sayılır ve rivâyetin sıhhatini zedeler.[176] Bununla birlikte rivâyetin Müslim'in *el-Câmiü's-Sahîh*'inde yer alması[177] ve İbn Abdülber'in Ebû Bekre, Amra ve Hz. Âişe kanalıyla gelen tarikin en sahih tarik olduğunu söylemesi[178] dikkate alındığında, "on emzirme" rivâyetinin tamamen "sahih değildir" şeklinde nitelendirilmesi isabetli görünmemektedir. Tilâvetin neshine gelince, Hz. Peygamber'in vefatından sonra böyle bir neshin gerçekleşmeyeceği açıktır. Ancak neshin Hz. Peygamber'in vefatına çok yakın bir dönemde vuku bulmuş olması sebebiyle bazı kimselerin bundan haberdar olmayarak metni okumaya devam ettikleri ihtimali gündeme gelmektedir. Suyûtî ve Begavî bu ihtimali değerlendirirken,[179] Nevevî de daha sonra nesh haberinin ümmetin geneline ulaşmasıyla tilâvetin terk edildiğini ifade eder.[180] Bugün için kesin olan husus, emzirme ile ilgili bu metnin Kur'ân'dan olmadığı konusunda icmânın bulunmasıdır; bu noktada rivâyeti sahih kabul edenler ile etmeyenlerin birleştiği temel netice, metnin Mushaf'ta yer almadığıdır.

Bu rivâyet, usûl literatüründe çoğunlukla "hükmen ve tilâveten nesh" tartışmaları içerisinde değerlendirilmiştir. Şâfiîlere göre "on emzirme" âyeti hem lafız hem hüküm bakımından neshedilmiş; onun yerine gelen "beş emzirme" metni ise lafız yönünden neshedilmiş fakat hükmü geçerliliğini korumuştur.[181] Hanefiler ise beş emzirme hükmünün de geçerli olmadığını söylemektedirler.[182] Usûl kitaplarında da bu mesele genellikle hükmen ve tilâveten nesh başlığı altında ele alınmıştır;[183] Bâcî ve

---

[176] Dâvûd-i Karsî, *Şerhu Usûli'l-Hadîs li'l-Birgivî,* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, 2006)*,* 102-103; Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi ve Usûlü*, (İstanbul: İFAV, 2010), 145.
[177] Müslim, "Radâ'", 31.
[178] İbn Abdülber, *et-Temhîd*, 7/690.
[179] Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Zehrü'r-rübâ 'alâ'l-Müctebâ***,** nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, (Kahire: Dârüsselâm, 2017), 3(1)/101; Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd el-Ferrâ el-Begavî, *Şerhu's-sünne,*(Kahire: Dârü'l-Hâdîs, 1434/2013), 5/126.
[180] Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref, *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc*, thk. Muhammed Nasrabi Cebel, (Kahire: Darü'l-Âlemiyye, 1440/2019), 5/104.
[181] Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, e*l-Üm* (Kahire: Darü'l-Hadîs, 2023), 6/69.
[182] Abdülganî el-Karabâğî, *Şerhü'l-Muhtâr* (İstanbul: İrşad Kitabevi, 2017), 6/145.
[183] Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hüseyn eş-Şerîf el-Murtazâ, *ez-Zerî'a fî ilmi usûli'ş-Şerî'a* (Kum: Müessesetü'l-İmâmi's-Sâdık, h. 1429), 312.; İbn Hazm, *el-İhkâm,* 488; İbn Akîl, *el-Vâzıh*, 1/138; Üsmendî, *Bezlü'n-nazar,* 331; Âmidî, *el-İhkâm,* 2/128; Ebû Amr Cemâlüddîn Osman b. Ömer, *Müntehe's-sûl ve'l-emel fî 'ilmeyi'l-usûl ve'l-cedel* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, 1985), 159; Nasırüddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî, *Minhâcü'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl* (Beyrut: Hâşimî

Gazzâlî gibi âlimler tarafından da "hükmü bâkî metni mensûh" formunda değerlendirilmiştir.[184] Zerkeşî, "on emzirme" hükmünü bildiren metnin hem hükmen hem tilâveten neshedildiğini, "beş emzirme" metninin ise sadece lafzının neshedildiğini ve hükmünün bâkî kaldığını ifade ederken;[185] Şevkânî de bu rivâyeti "hükmü ve metni mensûh, nâsihin lafzı ref' edilmiş hükmü bâkî" şeklinde formüle etmiştir.[186]

Tartışmanın bir başka boyutu olarak rivâyetlerde "recm âyeti ve on defa emzirme ile ilgili metnin yazılı bulunduğu sahifenin bir keçi tarafından yenildiği" aktarımı da yer almaktadır.[187] Serahsî'ye göre bir sahifenin fizikî olarak ortadan kalkması, âyetin insanların kalplerinden silinmesi anlamına gelmez. Ayrıca sahifenin yenmiş olması, aynı âyetin başka bir nüshaya kaydedilmesine engel teşkil etmez. Dolayısıyla bu rivâyet, âyetin unutturulması meselesine delil olarak kullanılamaz.[188] Cessâs da benzer şekilde, bir keçinin yazılı bir sayfayı yemesiyle âyetin unutturulmasının açıklanamayacağını ve bunun Allah'ın kitabına yakışmayacağını ifade eder.[189] Buna karşın İbn Akîl, bazı usûlcülerin bu rivâyeti imkânsız görerek eleştirdiğini nakleder; ancak rivâyet sahih ise bu iddiayı reddetmeye gerek olmadığını, Allah'ın bir âyeti maslahat gereği indirdiği gibi yine maslahat gereği ortadan kaldırabileceğini savunur.[190] Bu noktada, Serahsî ve Cessâs'ın değerlendirmeleri dikkate alındığında, "on emzirme" rivâyetindeki âyetin unutturulması olayını doğrudan keçinin yazılı metni yemesi hadisesine bağlamak tutarlı değildir. Zira olay vuku bulmuş olsa bile, usûl kaynaklarında da ifade edildiği üzere ilgili hüküm ve

Yayınevi, 2015), 143; Ebü'l-Abbâs Muzafferüddîn Ahmed b. Alî İbnü's-Sââtî, *el-Bedî' fî usûli'l-fikh*; (Kahire: Darü İbn Affân, 2018; Riyad: Darü İbn Kayyım, 2018), 3/95; Ebü'l-Adl Zeynüddîn Kâsım b. Kutluboğa, *Şerhu Muhtasari'l-Menâr*, (Beyrut: Kenz Naşirun, 2021),206.

[184] Ebü'l-Velîd Süleymân el-Bâcî, *İhkâmü'l-fusûl fî ahkâmi'l-usûl*, (Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2008), 1/409-410; Gazzâlî, *el-Müstasfâ,* 298.

[185] Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît*, 4/104.

[186] Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî eş-Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-hak min 'ilmi'l-usûl,* (Kahire: Darü's-Selam, 2013)*, 2*/551.

[187] Hz. Aişe şöyle anlatır: "Recm âyeti ve on defa emzirme ilgili bir âyet bir yaprağa yazılıydı; bu yaprak yatağımın altındaydı. Hz. Peygamber vefat edince biz onun ölümüyle meşguldük; o anda keçi gelip o yaprağı yedi." Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd b.Mâce, *es-Sünen*, (Beyrut: Dârü Müessesetü'r-risâle Nâşirûn, 1444/2023), "Nikâh"*,* 36. Benzer rivâyet için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/210.

[188] Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 2/463-464.

[189] Cessâs, *el-Fusûl*, 1/399-400.

[190] İbn Âkîl, *el-Vâzıh*, 1/138.

tilâvetin zaten mensûh olduğu kabul edilmiştir. Dolayısıyla yazılı bir sahifenin ortadan kalkması, âyetin unutturulmasının asıl sebebi olmaktan ziyade tarihî bir hadisenin aktarımı olarak anlaşılmalıdır. Nitekim rivâyetler sahih kabul edildiğinde, Cessâs'a göre âyetlerin unutturulmasına konu olan âyetlerin mushafa geçirilmemesi ve tilâvetinin kaldırılması bizzat vahyin yönlendirmesiyle gerçekleşmiştir. Bu durumda ilgili metnin nazmı unutturulmuş; yazılı nüshasının da ortadan kalkması sebebiyle yeniden kayda geçirilmemiş olabilir. Ayrıca Hz. Osman dönemindeki mushaflaştırma sürecinde resmî nüshalar dışındaki mushafların yakıldığı bilinmektedir;[191] bu açıdan metnin mushafa dâhil edilmeyeceği açıktır.

Modern çalışmalarda da benzer bir yaklaşım görülmektedir. İltaş, "on emzirme" rivâyeti hakkında mushaf içerisinde böyle bir metnin bulunmadığını, dolayısıyla hükmünün de mevcut olmadığını ifade eder. Ona göre beş emzirme meselesi ihtilaflıdır; ancak bu tür rivâyetler kesin bilgi (kat'îlik) ifade edecek düzeyde olmadığından, nesh ve âyetlerin unutturulma meselesinin vukuuna doğrudan delil teşkil edemez.[192] Bu değerlendirme, bir yönüyle Cessâs'ın "zayıf rivâyet olma ihtimali" vurgusunu, diğer yönüyle Serahsî'nin klasik dönemde geliştirdiği eleştirileri teyit eder mahiyettedir.

Son tahlilde "on emzirme" rivâyeti, klasik usûl literatüründe tilâvetin neshine/insâ'ya dair en fazla tartışılan örneklerden biri olmuş; rivâyet tenkidi ile Kur'ân'ın muhafazası ilkesi arasındaki dengeyi görünür kılmıştır.

2.3.2. Recm Âyeti ve Hükmü

Ahzâb Sûresi'nin başlangıçta Bakara Sûresi kadar uzun olduğu, daha sonra ise kısaldığına dair rivâyetler, özellikle recm hükmü etrafında usûl literatüründe yoğun biçimde tartışılmıştır. Übey b. Kâʿb'dan nakledilen rivâyette, Ahzâb Sûresi'nin "yetmiş küsur âyet" olarak okunduğunu duyunca, onun Resûlullah ile birlikte bu sûreyi Bakara Sûresi kadar hatta daha uzun olarak okuduğunu ve sûrede recm âyetinin de

[191] el-A'zami, *Kur'an Tarihi,* 136.
[192] İltaş, *Klasik Nesh Teorisi*, 91.

bulunduğunu söylediği aktarılır.[193] Rivâyetlerde "recm âyeti" diye nakledilen metin ise "الشيخ والشيخة إذا زنيا فارجموهما البتة نكالاً من الله والله عزيز حكيم" *"Evli erkek ile evli kadın zina ettiklerinde, Allah'tan bir ceza olarak onları mutlaka recmedin. Allah azîzdir, hüküm ve hikmet sahibidir."* şeklindedir.[194] Buna paralel olarak Hz. Ömer'den gelen rivâyette, recm hükmünün Allah tarafından indirildiği, Hz. Peygamber'in bunu uyguladığı ve sahâbenin de aynı şekilde amel ettiği belirtilir; ayrıca ileride insanların "Biz Allah'ın kitabında recm âyetini bulamıyoruz." diyerek bu hükmü inkâr etmelerinden endişe edildiği ifade edilir.[195]

Bu rivâyetler birlikte ele alındığında tartışmanın ağırlık merkezi, recm hükmünün varlığından ziyade rivâyetlerde geçen "âyet" ve "Allah'ın kitabı" ifadelerinin neyi karşıladığı noktasında toplanmaktadır. Usûlcülerin bir kısmı, "âyet" kelimesinin Mushaf'ta yer alan bir Kur'an âyetini değil, Allah'ın farz kıldığı bir hükmü ifade edebileceğini belirtmiş; diğer bir kısmı ise bu metinlerin bir dönem Kur'an'dan tilâvet edildiğini, daha sonra tilâvetinin neshedildiğini kabul etmiştir.[196]

Bu noktada recm âyetine dair rivâyetlere ilişkin değerlendirmeler sistematik bir biçimde ele alınacaktır. İlk olarak Cessâs'ın yaklaşımı üzerinde durulacaktır. Cessâs, Ahzâb Sûresi'ne dair bu nakilleri değerlendirirken önce metodolojik bir çerçeve kurar: Rivâyetler ya zayıftır ve bu durumda delil teşkil etmezler; yahut sahih kabul edilirler ve bu durumda te'vil yoluyla yorumlanmaları gerekir. Ona göre bu tür rivâyetler âhâd haber mahiyetindedir; bu sebeple rivâyet metni olduklarını kabul etmeyenler kınanamaz. Sahih kabul edilen rivâyetler ise, Übey b. Kâʿb'dan gelen Ahzâb Sûresi rivâyeti örneğinde olduğu gibi "metni mensûh" türünden değerlendirilir; tilâvetin insâ yoluyla ortadan kaldırılması sebebiyle Kur'an nazmı kalmamış, sahâbe ise ancak hatırladığı kadarını nakletmiştir. Cessâs'a göre recm rivâyetinde geçen "âyet" lafzı da iki şekilde anlaşılabilir: Ya Kur'an'dan olup metni mensûh olan bir âyete işaret eder ya da "âyet" kelimesiyle Allah'ın indirdiği hüküm kastedilir. Ancak rivâyetlerin

[193] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 21105.
[194] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned* 12/154 (No.21106).
[195] Buhârî, "Hudûd", 31.
[196] Cessâs, *el-Fusûl* 1/394; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî,* 2/464; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 1(1), 297; Semerkandî, *Câmiu'l-usûl*, 177.

siyakı ve bağlamı dikkate alındığında burada Kur'an nazmının kastedilmiş olması daha uzak görünmektedir. Nitekim Hz. Ömer'in *"Recm, Allah'ın kitabında vardı."* ifadesi, "kitap" kelimesinin Kur'an'da bazen farz kılınan hükümler anlamında kullanılmasıyla irtibatlandırılabilir. *"Bunlar Allah'ın üzerinize yazdığı hükümlerdir"*[197], *"Akrabalar Allah'ın kitabında birbirlerine daha yakındırlar"*[198] veya *"Hoşunuza gitmediği halde savaş size farz kılındı"*[199] gibi örneklerde görüldüğü üzere "kitap", Mushaf'taki bir lafızdan ziyade ilahî farziyyeti ifade edebilmektedir. Bu nedenle Cessâs'a göre Hz. Ömer'in sözü, "Kur'an'da tilâveti bulunan bir metin vardı, sonra neshedildi" şeklinde doğrudan anlaşılmamalıdır. Ayrıca Hz. Ömer'in "İnsanlar Ömer Kur'an'a ziyade yaptı demeselerdi onu Mushaf'a yazardım" sözü de, metnin Kur'an'la karıştırılma ihtimalinden kaçınıldığını göstermektedir; Cessâs bu ifadeyi, metnin bizzat Kur'an nazmı olarak görülmediğine dair güçlü bir karine şeklinde okur. Cessâs, *"O, hevâsından konuşmaz. Onun söyledikleri kendisine vahyedilenden başkası değildir"*[200] âyetini hatırlatarak recm hükmünün vahy-i gayr-i metlüv ile de sabit olabileceğine işaret eder; bu çerçevede rivâyetlerde râvilerin yanlış anlaması veya ifadeyi Kur'an nazmı gibi nakletmesi ihtimali de dışlanmaz.[201] Sonuç itibarıyla Cessâs, recm rivâyetlerini "metni mensûh bir Kur'an âyeti" kategorisine yerleştirmez; ancak bu tutum, recm cezasını inkâr ettiği anlamına da gelmez.[202]

Serahsî, Ahzâb Sûresi'nin Bakara kadar uzun olduğuna ve recm metnine dair rivâyetleri aktarır; fakat bunları âhâd rivâyet kapsamında değerlendirip şâz sayar ve sahih olmadıklarını savunur. Bununla birlikte "Allah'ın kitabında vardı" ifadesini, Mushaf'taki lafız yerine Allah'ın farz kıldığı hükümlere hamletmenin mümkün olduğunu belirtir. [203] Böylece rivâyet dilinin Kur'an tilâvetini zorunlu olarak gerektirmediğini vurgular.

---

[197] en-Nîsâ 4/24.
[198] el-Ahzâb 33/6.
[199] el-Bakara 2/216.
[200] en-Necm 53/4.
[201] Cessâs, *el-Fusûl*, 1/392-396.
[202] Özdemir, *Cessâs'ın Neshih Anlayışı*, 99.
[203] Serahsî, *Usûlü's-Serahsî,* 2/464.

Buna karşılık bazı usûlcüler, recm metnini "metni mensûh, hükmü bâkî" örneği olarak kabul etmişlerdir. İbn Kudâme'ye göre burada asıl maksad tilâvet değil hükmün sübutudur; tilâvet ortadan kalksa da hüküm sünnet ve tatbikatla delil olma vasfını korur.[204] Emîr Pâdişâh da recm metnini Ahzâb sûresi içinde metni mensûh olarak zikreder; Hz. Ömer'in yazdırmak istemesini ise Kur'an'a ilave yapmak değil, hükmün unutulmaması için ayrıca kayda geçirmek şeklinde açıklar.[205] Semerkandî ve Râzî, rivâyetleri ayrıntılı tenkide konu etmekten ziyade neshin vukuuna ve tilâvet-hüküm ilişkisinin teorik imkânına örnek olarak kullanır.[206] Şevkânî de recm rivâyetini sahih kabul ederek, metnin bir dönem tilâvet edildiğini, sonrasında lafzının neshedilip hükmünün bâkî kaldığını söyler.[207]

Modern dönemde ise rivâyetlerin güvenilirliği ve metin bütünlüğü açısından çeşitli eleştiriler getirilmiştir. Kaya, recm âyeti rivâyetini ele alarak, bu kadar büyük bir toplumsal öneme sahip bir hükmün metninin neshedilmiş olmasının kabul edilmesinin güçlüğüne dikkat çeker. Ona göre Medine döneminde vahiy kâtiplerinin sayısı kırka kadar ulaşmışken, yalnızca Hz. Ömer'in bu konuyu gündeme getirmesi düşündürücüdür. Bu durum, rivâyetin güvenilirliği açısından soru işaretleri doğurmaktadır. Kaya, kanaatini özellikle Nisa sûresinde câriyelerle ilgili zikredilen şu hüküm üzerinden temellendirir: "*Eğer evlenip iffetli hâle geldikten sonra bir fuhuş yaparlarsa, onlara hür kadınların cezasının yarısı uygulanır"*[208] Ona göre eğer recm âyeti gerçekten metni mensûh, hükmü bâkî kabul edilirse, bu durumda cariyeler için recm cezasının yarısı gibi bir sonuç ortaya çıkar ki bu, hukuken ve mantıken imkânsızdır. Dolayısıyla böyle bir kabule varmak, Kur'an'ın eksik olduğu sonucunu doğurur ki bunu kabul etmek mümkün değildir.[209]

---

[204] Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Kudâme, *Ravzatü'n-nâzır ve cünnetü'l-münâzır fî usûli'l-fıkh 'alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed*, (Lübnan: Müessesetü'l-Mektebi's-Sekâfiyye, 2017), 59-60.
[205] Emîr Pâdişah, *Teysîrü't-Tahrîr*, (Kahire: Darü's-Selam, 2014), 2/1027-1028.
[206] Semerkandî, *Câmiü'l-usûl*, 1/177; Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, e*l-Mahsûl fî ilmi usûli'l-fıkh*, (Kahire: Darü's-Selâm, 2019), 2/796-797.
[207] Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 2/250-252.
[208] en-Nisâ 4/25.
[209] Osman Kaya, "Kur'an'ın Metinleşmesi Bağlamında Nesih Problemi", Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 31 (Ocak-Haziran 2014), 152 vd.

Özdeş, recm âyeti rivâyetini çeşitli açılardan eleştirmektedir. Kur'an'ı ezbere bilen çok sayıda sahâbî bulunmasına rağmen, yalnızca Hz. Ömer'in bu âyeti Mushaf'a yazdırmak istemesi ve ardından bundan vazgeçmesi anlaşılır bir durum değildir. Eğer bu gerçekten bir Kur'an âyeti olsaydı, birçok sahâbînin bundan haberdar olması ve Mushaf'a dâhil edilmesi gerekirdi. Kaldı ki Hz. Ömer neshedildiğini de söylemiyor; sanki hükmü ve tilaveti ile bu ayet hala var olmalı gibi bir ifade kullanıyor. Neshedilmemiş böyle önemli içeriği olan bir âyetten sadece Hz. Ömer'in haberdar olması pek mümkün görünmemektedir. Özdeş ayrıca recm âyeti ile bu âyetin içinde bulunduğu söylenen Ahzâb Sûresi'nin uzun versiyonunun, Mukātil b. Süleyman gibi erken dönem müfessirlerin eserlerinde yer almamış olmasının da bu rivâyetlerin güvenilirliğine gölge düşürdüğünü belirtir. Ona göre bu rivâyetler lafız farklılıklarıyla nakledilmiş, üslupları da Kur'an âyetlerinin nazmına benzememektedir. Bu durum, söz konusu rivâyetlerin birçok yönden illetli olduğunu göstermektedir.[210]

Belirtmek gerekir ki, Özdeş ve Kaya, vahiy kâtiplerinin çokluğu ve birçok sahâbînin Kur'an'ı ezbere bilmesi gerçeğinden hareketle, yalnızca Hz. Ömer'in recm âyetini bildiği ve onu Mushaf'a yazdırmak istediği yönündeki rivâyetlerin tutarlı olmadığını ileri sürmüşlerdir. Ancak mevcut veriler, bu iddianın kesin biçimde doğrulanmasına imkân tanımamaktadır. Zira Hz. Ömer dışındaki sahâbîlerin bu metni bilip bilmediklerine dair elimizde açık ve net bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte recm âyeti rivâyetine yöneltilen eleştiriler, recm uygulamasının hiç gerçekleşmediği anlamına gelmez; nitekim Hz. Peygamber'in recm cezasını tatbik ettiği de bilinmektedir.[211] Muhtemeldir ki, tilâveti neshedilen bu metni başka sahâbîler de biliyorlardı; ancak rivâyet sürecinde özellikle Hz. Ömer'in sözleri ön plana çıkmış ve sonraki nesillere ağırlıklı olarak onun ifadeleri aktarılmıştır. Ayrıca rivâyetin yalnızca Hz. Ömer'e mahsus olmadığı, Übey b. Kâʿb'dan da benzer şekilde nakledildiği[212] dikkate alındığında, "bu bilgiyi sadece Ömer biliyordu." iddiası kesin biçimde doğrulanamaz.

[210] Geniş bilgi için bk. Özdeş, *Kur'an ve Nesh Problemi*, 87 vd.
[211] Bk. Buhâri, "Hudûd", 30.
[212] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 12/154 (No. 21105).

Bu çerçevede tartışmanın düğüm noktası şudur: Rivâyetler recm hükmünü Kur'an'ın Mushaf'taki lafzına dayanan bir tilâvet üzerinden mi temellendiriyor, yoksa Hz. Peygamber'in sünnetiyle sabit olan ilahî bir hükmün "âyet/kitap" diliyle aktarılmasından mı ibarettir? Nitekim İbn Abdülber, "*Biz bu âyeti okuyorduk."* ifadesindeki "okumak" fiilinin yalnız Kur'an tilâvetiyle sınırlı olmayabileceğini, hikmet gibi şeylerin de "okunan" kapsamında değerlendirilebileceğini hatırlatır; el-Ahzâb 33/34'te[213] "âyetler ve hikmet"in birlikte zikredilmesi de bu yoruma zemin sunar.[214] Modern dönemde Çoşkun da varyantlar arasındaki lafız farklılıklarından hareketle rivâyetlerin mana ile aktarıldığını, "âyet/kitap" kavramlarının bağlama göre Allah'ın hükmü anlamında anlaşılabileceğini, Buhârî'deki ifadede "Kur'an'da vardı" yerine "Allah'ın kitabında vardı" denilmesinin de bu yorumu desteklediğini belirtir; Hz. Ömer'in maksadının Kur'an'a ek yapmak değil, hükmün inkâr edilmemesi için bir kayıt düşmek olabileceğini savunur.[215]

Recm rivâyetinin tilâveti mensûh bir âyet olarak değerlendirilmemesi halinde, farklı yorumlar da yapılabilir. Buna göre Hz. Peygamber'in uyguladığı recm cezası, metni neshedilmiş bir hükümden ziyade onun devlet başkanı sıfatıyla muhsan kimselere yönelik geliştirdiği ek bir uygulama olarak anlaşılabilir.[216] Bu yaklaşımda, söz konusu uygulamanın vahiy kaynaklı olup olmadığı tartışmasına girilmemektedir. Fakat bu görüşün tutarlı olduğunu söyleyemeyiz. Çünkü recm cezasının sünnetle sâbit olduğu ve had cezası olarak uygulandığı fıkıh kaynaklarında geçmektedir.[217]

İltaş da recm hükmünün delillendirilmesi bağlamında önemli bir noktaya dikkat çekmektedir. Ona göre fıkıh kitaplarında recm cezası, doğrudan bu tür rivâyetlere dayandırılmamış; bilakis Hz. Peygamber'in kavlî ve fiilî sünneti esas alınarak temellendirilmiştir. Bu durum, söz konusu rivâyetlerin fakihler nezdinde

---

[213] *"Evlerinizde okunan Allah'ın âyetlerini ve hikmeti zikredin."*
[214] İbn Abdülber, *et-Temhîd*, 2/561.
[215] Selçuk Coşkun, *Hadîse Bütüncül Bakış*, (İstanbul: İFAV, 2014), 233 vd.
[216] Bayraktar, *NESİH Kadim Bir Kur'an Problematiği*, 68-69.
[217] Bk. Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şirbîni, *Mugni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti me'ânî elfâzi'l-minhâc* (Kahire: Darü'l-Hadis, 2006), 5/435; Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Hazm el-Endelüsî, *el-Muhallâ bi'l-âsâr fî şerhi'l-mücellâ bi'l-ihtisâr* (Kahire: Darü'l-Alemiyye, 2021), 7/333; Abdülganî b. Tâlib el-Meydânî, *el-Lübâb fî şerhi'l-kitâb*, (Kâhire: Darü'l-Hadis, 2(1)/181.

Kur'an âyeti olarak değerlendirilmediğini, recm hükmünün ise müstakil olarak sünnet yoluyla sabit kabul edildiğini göstermektedir.[218]

Türcan, Hz. Peygamber'in konumunun ilk dönemde Kitap'a ilişkin bir bilgide Mushaf'ta yer alan metinden daha etkili olduğunu ifade eder. Bunun en açık örneği olarak recm hükmünü gösterir. Kur'an'da açıkça zikredilmemiş olmasına rağmen recm cezasının Hz. Peygamber tarafından uygulanmış olması, fakihler arasında da tartışma konusu yapılmamıştır. Türcan, düşüncesini başka örneklerle de destekler. Nitekim Kur'an'da yasaklı yiyecekler arasında domuz eti, leş ve kan zikredildiği halde, Hz. Peygamber evcil eşek ve yırtıcı hayvan etlerini de haram kılmıştır.[219] Bu durum da, sünnetin Mushaf'ta yer almayan hükümleri beyan edici ve tamamlayıcı bir işlev gördüğünü göstermektedir. Sonuç olarak Hz. Peygamber'in verdiği hüküm, ilk dönem algılamasına göre "Allah'ın kitabına" göre verilmiştir.[220]

Sonuç olarak "recm âyeti" rivâyetleri, usûl literatüründe çoğu kez nesh tasnifleri içinde tartışılsa da, fıkhî düzlemde hükmün sübutunu belirleyen ana zemin metin rivâyeti değil, Hz. Peygamber'in kavlî ve fiilî sünneti olmuştur. Bu bakımdan "Allah'ın kitabı" ve "âyet" ifadeleri, birçok usûlcünün yorumunda Mushaf'taki lafzı zorunlu olarak göstermemekte; sünnetin, ilahî iradenin beyanı ve bağlayıcı hükmü olarak "Allah'ın hükmü" şeklinde anlaşılmasını mümkün kılan bir dil kullanımına işaret etmektedir.

2.3.3. "Babalarınızdan Yüz Çevirmeyin" Rivâyeti ve Hükmü

Hz. Ebû Bekir'e nispet edilen *"Babalarınızdan yüz çevirmeyin; çünkü bu sizin için küfürdür"* rivâyeti, hadis kaynaklarında esasen Hz. Ömer'den nakledilmektedir. Buhârî'de Hz. Ömer'in son haccında yaptığı uzun konuşmada, recm âyetinden söz ettikten sonra şu ifadeleri kullandığı aktarılmaktadır: *"Biz Allah'ın Kitabı'ndan okuduklarımız arasında şunu da okurduk: 'Babalarınızdan yüz çevirmeyin; çünkü bu*

[218] İltaş, *Klasik Nesih Teorisi*, 92-93.
[219] Bk. Ebû Dâvûd, "Et'ıme", 32-33.
[220] Türcan, *Neshin Problematik Tarihi*, 74-75.

sizin için küfürdür' veya *'Babalarınızdan yüz çevirmeniz sizin için bir küfürdür.'"*[221] Aynı rivâyet Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde de yer almaktadır.[222]

Müslim'in *el-Câmiʿu's-Sahîh*'inde ise bu ifade, Ebû Hüreyre'den Hz. Peygamber'in sözü olarak nakledilmiştir.[223] Rivâyetin farklı isnadlarla hem Hz. Ömer'e hem Hz. Peygamber'e nispet edilmesi, ayrıca bazı usûl kaynaklarında Hz. Ebû Bekir'e izafe edilmesi,[224] bu sözün erken dönemde farklı rivâyet kanallarıyla dolaşımda olduğunu göstermektedir. Bu durum, âyet ile hadisin yahut Kur'an tilâveti ile nebevî sözün birbirine karıştırılmış olabileceği ihtimalini gündeme getirmektedir.

Nitekim Cessâs, rivâyette geçen "okurduk" ifadesinin mutlaka Kur'an tilâvetini ifade etmeyebileceğini belirtir. Ona göre hadisler veya sahâbe sözleri de "okunmak" fiiliyle ifade edilebilmekte, bu sebeple söz konusu metnin Kur'an dışı bir söz olduğu hâlde sonradan "Kur'an olarak okunuyordu." şeklinde aktarılmış olması ihtimal dâhilindedir.[225] Bu yorum, sünnetin dinî ahkâmın tesisindeki rolü dikkate alındığında, "okurduk" ifadesinin Kur'an dışı bir vahyi, yani vahy-i gayr-i metlûvu kastetmiş olabileceğini de mümkün kılmaktadır.

İbn Hacer ise bu noktada farklı bir değerlendirme yapar. Ona göre rivâyette geçen "okurduk" ifadesi, bu sözün bir dönem gerçekten Kur'an âyeti olarak tilâvet edildiğine, ancak daha sonra tilâvetinin neshedildiğine işaret etmektedir. Ayrıca İbn Hacer, *"Babalarınızdan yüz çevirmeyin"* ifadesinin, evlatlıkların biyolojik babalarından başkasına nispet edilmesini yasaklayan bir içerik taşıdığını özellikle vurgular.[226]

---

[221] Buhârî, "Hudûd", 31. Nevevî ise burada geçen küfür kelimesinin farklı anlamlara gelebileceğini belirtir. Ona göre bu kelime, bir yönüyle haram olan bir fiili helal kabul ederek işlemek şeklinde hakikî küfrü ifade edebilir. Diğer bir ihtimal ise, "küfre götüren" anlamında mecazî bir kullanımdır. Nitekim günahların ısrarla işlenmesi kişiyi küfre sürükleyebilir. Bk. Nevevî, *el-Minhâc*, 1/376-377.
[222] Ahmed b. Hanbel, el-*Müsned,* 1/325.
[223] Müslim, "İman", 113.
[224] Cessâs, *el-Fusûl*, 1/395; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 2/462.
[225] Cessâs, *el-Fusûl*, 1/395.
[226] Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alîe l-Askalânî*, Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi Buhârî*, (thk. Abdülazîz b. Abdillâh b. Bâz, Kâhire: Dârü'l-Hadîs, 1424/2004), 12/169.

Serahsî ise bu rivâyeti naklederken, benzeri haberlerin sahih olmadığını ve dine fesat karıştırmak isteyen kimselerin ileri sürdüğü iddialardan olduğunu belirtir.[227] Râzî ise rivâyeti zikretmekle birlikte, onu lafzı mensûh, hükmü bâkî örnekler arasında değerlendirmektedir.[228] Bu farklı yaklaşımlar, rivâyetin mâhiyeti konusunda usûl literatüründe müşterek bir kanaatin oluşmadığını göstermektedir.

Bu tartışmanın arka planında, İslâm'ın câhiliye dönemindeki evlât edinme anlayışına getirdiği köklü düzenleme yer almaktadır. Câhiliye toplumunda evlatlıklar biyolojik babalarına değil, evlât edinen kimselere nispet edilmekteydi. *"Onları babalarına nispet ederek çağırın; bu, Allah katında daha adildir."*[229] âyetiyle bu uygulama kaldırılmış; Hz. Peygamber de bu hükmün tatbik edicisi olmuştur. Aynı bağlamda *"Muhammed, sizin erkeklerinizden hiçbirinin babası değildir; fakat o Allah'ın elçisi ve peygamberlerin sonuncusudur."*[230] âyetin, özellikle Zeyd b. Hârise'nin Hz. Peygamber'e nispet edilmesini reddetmek üzere nâzil olduğu klasik tefsirlerde açıkça ifade edilmiştir.[231]

Bu çerçevede biyolojik babaya nispetin imanî bir yükümlülük, aksi davranışın ise câhiliye âdetlerini sürdürmek anlamına geldiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla *"Babalarınızdan yüz çevirmeyin"* ifadesi, Kur'an'ın evlâtlık kurumuna dair getirdiği düzenlemeyi özetleyen güçlü bir ilkesel vurgu niteliği taşımaktadır. Ancak bu ifadenin, sahâbe tarafından Kur'an nasslarını açıklayan nebevî bir söz olarak mı aktarıldığı, yoksa bir dönem tilâvet edilen fakat sonradan lafzı neshedilmiş bir âyet mi olduğu hususunda kesin bir sonuca ulaşmak güçtür.

Sonuç itibarıyla rivâyetin farklı sahâbîlere ve Hz. Peygamber'e nispet edilmesi, "okurduk" ifadesinin yoruma açık oluşu ve evlâtlıkla ilgili Kur'an nasslarıyla içerik bakımından uyumlu olması, bu sözün erken dönemde sahâbe arasında dolaşımda olan, Kur'an'ın getirdiği düzenlemeyi pekiştirici bir ifade olarak anlaşılmasını mümkün

---

[227] Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 2/460-464.
[228] Râzî, e*l-Mahsûl,* 2/796-797.
[229] el-Ahzâb, 33/5.
[230] el-Ahzâb, 33/40.
[231] Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil,* 3/49*;* Vâhidî, *el-Vasît*, 3/474; Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-'akli's-selîm,* thk. Abdülkadir Ahmed 'Atâ (Riyad: Mektebetü'r-Riyadi'l-Hadis, ts.), 4/421.

kılmaktadır. Bu durum, söz konusu rivâyetin mahiyetinin, ancak rivâyet dili, erken dönem algısı ve sünnet–vahiy ilişkisi birlikte dikkate alınarak değerlendirilebileceğini göstermektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HÜKÜM İÇERMEYEN UNUTTURMA (İNSA) RİVÂYETLERİ

Birinci bölümde insâ kavramının anlamı ve müfessirlerin yaklaşımları ele alınmış, ikinci bölümde ise hüküm içeren rivâyetlerin şartlar, çerçeveler ve örnekler üzerinden tartışmaları gösterilmiştir. Bu bölümde ise usûlcülerin unutturma meselesine delil olarak kullandıkları hüküm içermeyen rivâyetler, usûlcülerin değerlendirmeleri ve hadis kaynaklarındaki farklı lafızlarıyla birlikte incelenecek, böylece rivâyetlerin tarihî bağlamı ile aktarım süreci hakkında daha kapsamlı bir çerçeve ortaya konacaktır. Ayrıca hadis şârihlerinin açıklamalarına da kısmen yer verilerek, ayetlerin unutturulması meselesi hakkındaki rivâyetler, usûlcülerin bu örnekleri niçin ele aldıklarını ve hangi anlam çerçevesinde değerlendirdiklerini daha iyi kavrayabilmek için analiz edilecektir.

Bu doğrultuda rivâyetler, sırasıyla; Hz. Peygamber'in Namazda Âyet Unutması" rivâyeti, Hz. İbrahim ve Hz. Musa'ya İndirilen Sahifeler, Bi'rimaûne Şehitleri hakkındaki rivâyet ve "Ahzâb Sûresi ile Beyyine Sûresi'ne Dair Rivâyetler" başlıkları altında ele alınacaktır.

3.1. Hz. Peygamber'in Namazda Âyet Unutması Rivâyeti

Übey b. Kâ'b'dan nakledildiğine göre, Hz. Peygamber bir gün sabah namazını kıldırmış; ancak bir âyeti okumadan geçmiştir. Übey b. Kâ'b, namaza bir miktar geç katıldığını belirterek namazın ardından Hz. Peygamber'e şöyle demiştir: *"Ey Allah'ın Resûlü! Bu âyet neshedildi mi, yoksa onu unuttunuz mu?"* Bunun üzerine Hz. Peygamber: *"Hayır, onu unuttum."* buyurmuştur.[232]

Cessâs ve İbn Hazm, âyetlerin unutturulması meselesine delil olarak bu rivâyeti aktarır ve herhangi bir değerlendirmede bulunmaz.[233] Rivâyetten açıkça anlaşıldığı üzere burada söz konusu olan, Hz. Peygamber'in beşerî anlamda unutmasıdır. Muhtemeldir ki bu rivâyetin gündeme getirilmesi, Hz. Peygamber'in

[232] Ahmed. b. Hanbel, *el-Müsned*, 12/134, (No. 16638).
[233] Cessâs, *el-Fusûl,* 1/391; İbn Hazm, *el-İhkâm*, 488.

namazda âyeti hatırlayamaması üzerine sahâbîlerin, söz konusu âyetin Allah tarafından unutturulmuş olabileceği ihtimalini gündeme getirmesinden kaynaklanmaktadır. Yani sahâbe, âyetin tilâvetinin neshedildiğini zannetmiştir. Nitekim sahâbenin "neshedildi mi?" şeklindeki sorusu, onların bu olasılığa aşina olduklarını, âyetlerin ref' edilebilme ihtimalini bildiklerini ortaya koymaktadır. Eğer sadece beşerî unutma ihtimalini düşünüyor olsalardı, unutma ihtimalini dile getirmekle yetinirlerdi.

Dolayısıyla bu rivâyet, hem beşerî unutma ile ilâhî unutturma arasındaki ayrımı belirgin kılmakta, hem de sahâbenin zihninde her iki ihtimalin de mümkün bir seçenek olarak yer aldığını göstermektedir. Bu açıdan söz konusu rivâyet, nesh ve insâ olgusunun sahâbe döneminde bilinen ve tecrübe edilen bir gerçeklik olduğunu ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir.

Nitekim Buhârî, "Nisyânü'l-Kur'ân" başlığı altında ilgili âyetleri zikrederek şu hadisi aktarır: Hz. Âişe'nin bildirdiğine göre Hz. Peygamber bir gece mescitte Kur'ân okuyan birini işitti ve *"Allah ona rahmet etsin, filan sûreden filan âyetleri bana hatırlattı, ben onları unutmuştum."* buyurdu.[234] Bu rivâyetteki unutmanın, tebliğden sonra meydana gelen ve uzun süreli olmayan bir unutma olduğu ifade edilmektedir.[235]

Benzer şekilde Müsevver b. Yezîd'den nakledilen bir rivâyette Hz. Peygamber'in namazda bazı âyetleri okumadığı, bunun üzerine bir sahâbînin *"Ey Allah'ın Resûlü, şu şu âyetleri okumadınız."* dediği, Hz. Peygamber'in ise *"Hatırlatsaydın ya!"* buyurduğu aktarılmaktadır. Sahâbî de *"Neshedildiğini zannettim."* demiştir.[236] Bu rivâyet, başka bir rivâyette Hz. Peygamber'in *"Hayır, neshedilmedi."* şeklindeki ifadesiyle birlikte yer almaktadır.[237] Burada Hz.

[234] Buhâri, "Fezâili'l-Kur'ân", 28.
[235] Ibn Hacer, *Fethü'l-bârî*, 9/102.
[236] Ebû Dâvûd, "Salât", 126.
[237] İbn Hibbân, e*l-Müsnedü's-Sahîh*, 2(1)/6.

Peygamber'in "Hatırlatsaydın ya!" sözüyle aslında "Ben okuma sırasında karıştırdığımda neden bana hatırlatmadınız?" demek istediği belirtilmiştir.[238]

Bu rivâyetler ışığında beşerî unutma ile ilâhî unutturma arasındaki ayrım netleştikten sonra, Kur'ân'da vahyin sürekliliği ve önceki ilâhî metinlerle ilişkisi meselesi daha geniş bir çerçevede ele alınmalıdır. Bu bağlamda, Hz. İbrâhim ve Hz. Mûsâ'ya indirilen sahîfeler, hem vahyin tarihsel sürekliliğini hem de önceki metinlerin akıbetiyle nesh ve insâ arasındaki irtibatı değerlendirmek açısından önemli bir zemin sunmaktadır.

3.2. Hz. İbrâhim ve Hz. Mûsâ'ya İndirilen Sâhifeler

Fıkıh usûlü literatüründe âyetlerin unutturulması meselesi çoğunlukla hükmen ve tilâveten nesh bağlamında değerlendirilmiştir. Özellikle Hanefî usûl geleneğinde öne çıkan yaklaşım, bu olgunun yalnızca Kur'an âyetleriyle sınırlı olmayıp, önceki peygamberlere indirilen ilâhî metinlerde de vuku bulduğunu kabul etmeleridir. Nitekim, *"Şüphesiz bu (hakikatler), önceki sahifelerde de vardır. İbrâhim'in sahifelerinde ve Mûsâ'nın sahifelerinde."*[239] âyetlerini delil getirerek Hz. İbrâhim ve Hz. Mûsâ'ya indirilen sayfaların bir dönem okunup hükümleriyle amel edilen, fakat daha sonra tilâvet ve hükümleriyle birlikte ortadan kaldırılan vahiyler olduğunu belirtirler. Onlara göre bu durum, âyet metninlerinin unutturulmasının tarih boyunca fiilen gerçekleşmiş en somut örneğini teşkil eder. Bu anlayış, lafzı ve hükmü birlikte neshedilen metinlerin ya insanların kalbinden silinmesi ya da onları bilenlerin vefatıyla ortadan kalkması şeklinde açıklanmıştır. Nitekim Serahsî, *"Şüphesiz o (Kur'an), öncekilerin kitaplarında da vardır."*[240] âyetin Hz. İbrâhim ve Hz. Mûsâ'ya indirilen sayfaların ilahi vahiy olduğunu bildirdiğini söylemektedir.[241] Böylelikle, âyetlerin unutturulmasının yalnızca teorik bir ihtimal olmadığını, önceki semavî kitaplarda fiilen yaşanmış bir gerçeklik olduğunu vurgulamışlardır. Bununla birlikte, bu tür bir neshin Hz. Peygamber'in şeriatında ve Kur'an bağlamında yalnızca Hz.

[238] Ebû Süleymân Ahmed b. Muhammed el-Hattâbî, *Me'âlimü's-Sünen,* thk. S'ad b. Necdet Ömer (Dımaşk: Müessesetü'r-Risâle, 2012), 1/308.
[239] el-Â'lâ 87/19-20.
[240] eş-Şuarâ 26/196.
[241] Serahsî, *Usûlü's-Serahsî,* 2/460.

Peygamber hayatta iken mümkün olabileceği, onun vefatından sonra Kur'an'ın herhangi bir kısmının ref' edilmesinin *"Şüphesiz zikri (Kur'an'ı) biz indirdik; onun koruyucusu da elbette biziz."*[242] âyetine yani ilâhî muhafaza ilkesine aykırı olacağı özellikle belirtilmiştir.[243]

Hanefîler dışındaki usûlcülerin çoğunluğu ise meseleyi bu şekilde önceki şeriatlara taşımamış, tartışmayı daha çok rivâyetler üzerinden sürdürmüşlerdir.[244] Şunu da ifade etmek gerekir ki Hanefi usûlcüler Hz. İbrâhim ve Hz. Mûsâ'ya indirilen vahiylerin insâ yoluyla metin ve hükümlerinin yok olduğunu söylerken rivâyet perspektifinde vahiy süreci içerisinde hükmün ve metnin insâ yoluyla kaldırılabileceğini de inkar etmemişlerdir.

3.3.Bi'rimaûne Şehitleri Hakkındaki Rivâyet

Enes b. Mâlik'ten nakledildiğine göre, Bi'r-i Maûne hadisesinde şehit edilen sahâbîler hakkında Allah Teâlâ, Hz. Peygamber'e bir vahiy indirmiş; Sahâbe de bu metni, tilâveti neshedilinceye kadar okumuştur. Rivâyette yer alan metin şöyledir:

> "Ri'l, Zekvân, Usayye ve Benî Lihyân (kabileleri) Hz. Peygamber'den düşmana karşı yardım istediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber, ensardan yetmiş kişiyi onlara yardıma gönderdi. Biz onlara o dönemde *kurrâ* derdik; gündüzleri (geçim için) işlerle meşgul olur, geceleri ise namaz kılarlardı. Bi'rimaûne'de (bu kabileler) onlara ihanet ederek hepsini öldürdüler. Haber Hz. Peygamber'e ulaşınca, bir ay boyunca sabah namazında kunut yaptı ve Ri'l, Zekvân, Usayye ile Benî Lihyân Arap kabilelerine beddua etti. Enes dedi ki: Öldürülenler hakkında biz Kur'an'dan şu ifadeyi okuyorduk, sonra bu (tilâvet) nesh edildi: 'Kavmimize haber verin ki biz Rabbimize kavuştuk; O bizden razı oldu, biz de O'ndan razı olduk.'"[245]

---

[242] el-Hicr 15/9.
[243]Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 236; Pezdevî, *Usûlü'l-Pezdevî*, 506; Ebû Muhammed Celâleddîn Ömer b. Muhammed el-Habbâzî, *el-Muğnî fî usûli'l-fıkh*, (Suud: Merkezi Bahsi İlmi ve İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1403), 258; Semerkandî, *Câmiu'l-usûl*, 1/177; Sadrü'ş-şerîa, *et-Tenkîh*, 356-357; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, 283.
[244] İbn Hazm, *el-İhkâm,* 488; İbn Akîl, *el-Vâzıh*, 1/138; Âmidî, *el-İhkâm,* 2/128; Bâcî, *İhkâmü'l-fusûl*, 1/409.
[245] Buhâri, "Megâzî", 28.

İbn Hacer, rivâyette geçen *"Onlar hakkında Kur'ân nâzil oldu"* ifadesinin, tilâveti neshedilmiş bir âyete işaret ettiğini belirtir. Ona göre rivâyetlerde kullanılan ref' tabiri, metnin hükmünden ziyade tilâvetinin ortadan kaldırılmasını ifade etmektedir.[246] Benzer şekilde Aynî de *"haber Hz. Peygamber'e ulaştı"* ifadesini, bu bilginin Cebrâil aracılığıyla Hz. Peygamber'e bildirildiği şeklinde yorumlayarak, söz konusu metnin ilâhî kaynaklı bir beyân olabileceğine dikkat çeker.[247]

Râzî, İbn Akîl, Semerkandî ve İbn Emîru'l-Hâc ise bu metni, lafzı mensûh, hükmü bâkî metinler arasında zikretmişlerdir. Bu yaklaşımda söz konusu metin, bir süre Kur'ân'dan tilâvet edilmiş, ardından tilâveti neshedilmiş; ancak ifade ettiği mâna korunmuştur.[248]

Buna karşılık es-Süheylî, Bi'r-i Maûne şehitleri hakkında nakledilen bu metnin Kur'ân'ın muciz nazmını taşımadığını, bunun bir mâna rivâyeti olduğunu vurgular. Ona göre vahiy ilk etapta Kur'ân nazmıyla inmiş; ancak tilâveti neshedildikten sonra Sahâbe tarafından yalnızca anlamı korunarak aktarılmıştır. Süheylî ayrıca, haber mahiyetindeki bir metnin nasıl neshe konu olabileceği sorusunu gündeme getirir ve neshin, metnin mâna içeriğine değil, tilâvete bağlı şer'î hükümlere taalluk ettiğini ifade eder. Bu hükümlerin; namazda kıraat edilme, mushafa yazılma, mushafa dokunma ve öğretme gibi hususlar olduğu belirtilir.[249]

Öte yandan Bi'r-i Maûne hadisesi sonrasında Hz. Peygamber'in, Ri'l, Zekvân, Usayye ve Benî Lihyân kabilelerine bir ay boyunca sabah namazlarında kunutla beddua ettiği de rivâyet edilmektedir.[250] Bu bağlamda Talip Özdeş, rivâyette ref' edildiği ifade edilen metni doğrudan Kur'ân'a ait bir parça olarak değil, Hz. Peygamber'in şehitler için yaptığı dua mahiyetinde bir söz olarak yorumlamaktadır. Özdeş'e göre metnin üslubu, Kur'ân'ın muciz nazmından ziyade dua ve temennî

[246] İbn Hacer, *Fethü'l-bârî,* 7/445.
[247] Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmud b. Ahmed el-Aynî, *'Umdetü'l-kârî fî şerhi Sahîhi Buhârî*, (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, 2001), 23/234.
[248] İbn Âkîl, *el-Vâzıh*, 1/138; Râzî, e*l-Mahsûl*, 2/796-797; Semerkandî, *Câmiu'l-usûl*, 1/177; İbn Emîru Hâc, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed el-Halebî: *et-Takrîr ve't-Tahrîr,* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 3/84.
[249] Süheylî, *er-Ravzü'l-ünüf,* 3/407.
[250] Buhârî, "Megâzî", 28.

üslubuna daha yakındır. Bu durumda Sahâbenin "ref'" tabirini kullanması, tilâvetin neshi anlamında değil, söz konusu duanın terk edilmesi bağlamında anlaşılmalıdır.[251]

Ancak bu yorum tartışmalıdır. Zira sahâbenin "Kur'ân'dan okuduk" ve "nâzil oldu" ifadelerini açıkça kullanmaları, metnin yalnızca bir dua olarak değerlendirilmesini güçleştirmektedir. Nitekim Enes b. Mâlik'ten gelen rivâyetlerde, söz konusu ifadenin bir süre tilâvet edildiği ve daha sonra mensûh olduğu açıkça belirtilmektedir. Urve b. Zübeyr'den nakledilen rivâyet de, şehitlerin durumunun Hz. Peygamber'e ilâhî bir kanal yoluyla bildirildiğine işaret etmektedir.[252]

Aynî, "vahiy" kelimesinin bazen "haber yaymak, duyurmak" anlamında kullanılabileceğini aktararak, bu rivâyetlerin ilâhî bir haberin sahâbe arasında yayılması şeklinde de yorumlanabileceğini ifade eder. Ancak Aynî, nihai değerlendirmesinde bu metnin tilâveti neshedilmiş bir âyet olduğunu kabul etmektedir.[253] Ayrıca ihanet eden kabilelerin ilerleyen dönemlerde İslâm'a girmiş olmaları[254] da sosyo-tarihî açıdan dikkate değerdir. Bu bakımdan metnin tilâvetinin neshedilmiş olması, beddua ve düşmanlığın sürdürülmemesi yönünde siyasî-toplumsal bir hikmete işaret ediyor olabilir.

Bununla birlikte, Hz. Peygamber'in bir süre sonra bu bedduayı terk ettiği rivâyetlerden anlaşılmaktadır. Bu terk edişin *"(Ey Muhammed!) Bu işte senin için bir yetki yoktur. (Allah) ya onların tevbesini kabul eder ya da onları azaplandırır. Çünkü onlar gerçekten zalim kimselerdir."* [255] âyetinin inmesinden sonra gerçekleştiği

[251] Özdeş, *Kur'an ve Nesh Problemi,* 114.
[252] Urve b. Zübeyr (ö. 94/713) şöyle rivâyet etmiştir: "Bi'rimaûne'de kurrâ (sahâbe) öldürüldüğünde, Amr b. Ümeyye ed-Damre esir alınmıştı. Amr b. Tufeyl, Amr b. Ümeyye'ye bir maktulü işaret ederek, 'Bu kimdir, biliyor musun?' dedi. Amr b. Ümeyye: 'O, Amr b. Füheyrâ'dır. Onu gökle yer arasında yükseltilmiş olarak gördüm; sonra tekrar yere indirildi' dedi. Bu haber Resûlullah'a ulaşınca, bunu insanlara duyurdu ve şöyle buyurdu: 'Arkadaşlarınız öldürüldü. Onlar Rablerinden şunu talep ettiler: "Rabbimiz! Biz senden razı olduk, senin de bizden razı olduğunu kardeşlerimize bildir." Bunun üzerine Allah da onların durumunu bildirdi.' " Buhârî, "Megâzî", 28.
[253] Aynî, *'Umdetü'l-kârî fî şerhi Sahîhi Buhârî*, 23/230-234.
[254] Mustafa Sezer, "İslam Târihi'nde Bi'rimaûne Hâdisesi Üzerine Bir Araştırma", 16, İsam (Erişim 1 Eylül 2025).
[255] Âl-i İmrân 3/128.

belirtilmiştir.[256] Bu açıdan bakıldığında âyetin inmesiyle Bi'irimaûne şehitleri için gerçekleştirilen eylemin sonlandırıldığı görülmektedir. Fakat bu görüşte, nesh işleminin Kur'an âyeti için gerçekleşebileceği, kunutta beddua etmenin neshin konusu olmayacağı,[257] ve neshin gerçekleştiği kabul edilirse bugün de kafirlere beddua etmek caiz olmazdı[258] şeklinde eleştirilmiştir. Ayrıca bu âyetin Uhud Savaşı sonrasında yaşanan hadiselerle ilgili nazil olduğu rivâyet edilir.[259]

Bu çerçevede Bi'r-i Maûne rivâyetleri iki temel senaryo üzerinden değerlendirilmektedir. Birinci senaryoya göre söz konusu metin, tilâveti neshedilmiş bir âyet olup Hz. Peygamber'e Cebrâil aracılığıyla vahiy yoluyla ulaştırılmıştır. İkinci senaryoya göre ise metin, muciz bir nazım taşımayan, dua veya haber üslûbunda ilâhî bir bilgilendirme niteliğindedir ve Sahâbe tarafından vahiy kategorisinde değerlendirilmiştir. Her iki yaklaşım da nesh ve insâ meselesinin imkânı ile haber mahiyetindeki metinlerin konumu açısından önemli tartışma alanları sunmakla birlikte, rivâyetlerin lafzı ve bağlamı dikkate alındığında Bi'r-i Maûne rivâyetlerinin, daha çok Cebrâil vasıtasıyla Hz. Peygamber'e ulaştırılan ilâhî bir haber mahiyetinde olduğu anlaşılmaktadır.

3.4.Ahzâb Sûresi ve Beyyine Sûresi Hakkındaki Rivâyetler

Usûl literatüründe Ahzâb Sûresi'nin mevcut mushaflardaki hâlinden daha uzun olduğu, bu sûrede recm âyetinin yanı sıra *"Eğer Âdemoğlunun iki vadi dolusu malı olsaydı, mutlaka üçüncü bir vadi daha isterdi. Âdemoğlunun karnını ancak toprak doldurur. Allah ise tevbe edenin tevbesini kabul eder."* [260] şeklinde bir metnin de yer aldığı ve bunların tilâvetinin nesh edildiği yönünde çeşitli rivâyetler aktarılmaktadır. Rivâyetlerin bir kısmında yalnızca sûrenin bugünkü hâlinden daha uzun olduğu vurgulanmakta, bu durum ise İnsâ kapsamında, yani hem hükmü hem de metni ortadan kaldırılmış âyetlere örnek olarak değerlendirilmektedir. Her ne kadar

[256] Ebû Muhammed Mekkî b. Ebû Tâlib el-Kaysî, *el-İzâh li-nâsihi'l-Kur'ân ve mensûhih*, (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, 2012), 256.
[257] Mekkî, *el-İzâh,* 259.; Kurtûbî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kurân*, 2/555.
[258] Mekkî, *el-İzâh*, 259.
[259] Vâhîdî, *el-Vasît,* 1/490; Kurtûbî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kurân*, 2/555.
[260] Müslim, "Zekât", 116.

literatürde daha çok recm âyeti gündeme getirilmiş olsa da, *"Âdemoğlunun iki vadi dolusu malı olsa…"* ifadesi de Ahzâb Sûresi bağlamında zikredilen ve tilâveti kaldırıldığı ileri sürülen örnekler arasında yer almaktadır.

Hadis kaynakları incelendiğinde bu rivâyetlerin farklı lafızlarla nakledildiği, ancak genel muhteva bakımından birbirini teyit ettiği görülmektedir. Nitekim bazı rivâyetlerde söz konusu ifade Ahzâb Sûresi'ne nispet edilirken, bazılarında Beyyine Sûresi bağlamında aktarılmıştır.[261] Bu çerçevede Şevkânî, Beyyine Sûresi'nde *"Şüphesiz Allah katında din, hanifliktir; ne Yahudilik ne de Hristiyanlıktır. Kim bir hayır işlerse, o asla zayi olmaz."* meâlinde bir âyetin bulunduğuna dair rivâyetlere işaret etmiş ve bunu lafzı mensûh, hükmü bâkî; nâsihi bilinmeyen örnekler arasında değerlendirmiştir.[262] Bu tür rivâyetler hadis mecmualarında farklı tariklerle yer almakta ve rivâyet çeşitliliği içinde aktarılmaktadır.

Usûlcülerin bu rivâyetlere yaklaşımları ise farklılık arz etmektedir. Gazzâlî, recm âyetini metni mensûh örnekler arasında ele alırken,[263] İbn Akîl Ahzâb Sûresi'nin Bakara Sûresi kadar uzun olduğunu, bu sûrede hem recm âyetinin hem de *"Âdemoğlunun iki vadi dolusu malı olsa…"* ifadesinin yer aldığını ve bunların ref' edildiğini belirtmiştir.[264] Cessâs da Ahzâb Sûresi'nin uzunluğuna dair rivâyetleri aktararak, uzun versiyonda bu iki metnin birlikte zikredildiğini ifade eder.[265] Râzî ise Ahzâb Sûresi'nin uzunluğu meselesini hükmen ve tilâveten nesh bağlamında ele almış, recm âyetini özellikle tilâvetin neshi kapsamında değerlendirmiştir.[266]

---

[261] Übey b. Ka'b şöyle dedi: "Resûlullah bana dedi ki: 'Allah bana sana Kur'ân okutmamı emretti.' (Übey devamla dedi ki:) Bunun üzerine bana şu ayeti okudu: 'Küfredenlere o apaçık delil gelinceye kadar ayrılacak değillerdi...' Ardından da şunu okudu: 'Şüphesiz, Allah katında din; Allah'a ortak koşmayan hanif dindir, ne Yahudilik ne de Hristiyanlıktır. Kim bir hayır işlerse, o asla inkâr edilmeyecektir.' (Şu'be dedi ki:) Sonra (Hz. Peygamber) bunun ardından birkaç ayet daha okudu. Sonra da şu ayeti okudu: 'Âdemoğlunun iki vadi dolusu malı olsa, mutlaka bir üçüncüsünü daha ister. Âdemoğlunun karnını ancak toprak doldurur.' Sonra da bu ayetle birlikte sûrenin geri kalanını tamamladı." Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 12/154, (No. 21102). Benzer rivâyet için bk: Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh: Hâkim, *el-Müstedrek 'ale's-sahîhayn*, thk. Mahmûd Mataracı, (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1429–1430/2009), 3/134-135, (No 4013).

[262] Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 2/552.

[263] Gazzalî, *el-Müstasfâ,* 298.

[264] İbn Akîl, *el-Vâzıh*, 1/138.

[265] Cessâs, *el-Fusûl*, 1/392.

[266] Râzî, *el-Mahsûl*, 2/796-797.

Hadis literatüründe bu rivâyetlerin bazen bir arada, bazen de müstakil olarak zikredildiği görülmektedir. Übey b. Kaʿb'dan nakledilen rivâyette, Ahzâb Sûresi'nin Bakara Sûresi kadar veya daha uzun olduğu ve bu sûrede recm âyetinin bulunduğu ifade edilmektedir.[267] Yine Übey b. Kaʿb'dan aktarılan başka bir rivâyette Beyyine Sûresi bağlamında *"Âdemoğlunun iki vadi dolusu malı olsa…"* ifadesinin Kur'ân tilâveti içinde yer aldığı aktarılmaktadır.[268] Ebû Vâkid el-Leysî ve Enes b. Mâlik'ten gelen rivâyetlerde ise aynı ifade Hz. Peygamber'in sözü olarak aktarılmış;[269] Enes b. Mâlik ve İbn Abbâs, bunun Kur'ân âyeti mi yoksa Hz. Peygamber'in sözü mü olduğu hususunda tereddüt yaşadıklarını açıkça belirtmiştir.[270] Übey b. Kaʿb'ın *"Tekâsür sûresi ininceye kadar biz bunu Kur'an'dan sayıyorduk."*[271] şeklindeki ifadesi de bu tereddüdün sahâbe düzeyinde mevcut olduğunu göstermektedir.

İbn Hacer, İbn Abbâs'tan nakledilen bu ifadeyi "öyle inanırdık" şeklinde yorumlamış ve rivâyetin anlaşılmasına dair iki ihtimale işaret etmiştir. Birinci yaklaşıma göre sahâbe, dünya malına düşkünlüğü zemmeden bu ifadeyi Hz. Peygamber'den işitmiş, ancak Tekâsür sûresi nâzil olunca bu hakikatin Kur'ân'da daha kapsamlı bir şekilde yer aldığını görmüş ve söz konusu metnin hadis olduğu anlaşılmıştır. İkinci yaklaşıma göre ise Tekâsür sûresi bu ifadeyi neshetmiş; böylece metnin tilâveti kaldırılmış, ancak hükmü bâkî kalmıştır. İbn Hacer, bu iki ihtimalden ilkini daha isabetli bulmuş ve burada neshin varlığını gerektiren kesin bir delil bulunmadığını vurgulamıştır. Aynı değerlendirmeyi Beyyine Sûresi bağlamında aktarılan benzer rivâyetler için de geçerli saymıştır.[272]

---

[267] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 12/154, (No. 21105); Benzer rivâvet için bk. Hâkim, *el-Müstedrek,* 3/24*,* (No 3605)

[268] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 12/154, (No. 21102). Benzer rivâyet için bk. Hâkim, *el-Müstedrek,* 3/134-135*,* (No 4013).

[269] Ebû Vâkid el-Leysî (ö. 68/687-88) şöyle dedi:"Biz Peygamber'e gelir, onun yanına otururduk. Ona Kur'ân'dan bir şey indiğinde bize bildirirdi. Bir gün yine bize şöyle dedi: 'Allah şöyle buyurdu: 'Biz malı, namazı dosdoğru kılmak ve zekât vermek için indirdik. Eğer Âdemoğlunun bir vadi dolusu malı olsaydı, bir ikincisini isterdi; eğer ikinci vadiyi elde etseydi, bir üçüncüsünü isterdi. Âdemoğlunun karnını, ancak toprak doldurur. Allah ise tevbe edenin tevbesini kabul eder.'" Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat,* 2/44, (No. 2446); Enes b. Mâlik rivâyeti için bk. Müslim, "Zekât", 116.

[270] Müslim, "Zekât", 116; Buhârî, Rikâk, 10; Müslim, Zekât, 118.

[271] Buhârî, Rikâk, 10.

[272] İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, 11/290.

Bu çerçevede gerek *"Âdemoğlunun iki vadi dolusu malı olsa…"* rivâyeti gerekse recm âyeti etrafındaki tartışmalar, sahâbenin ilk dönemlerde Hz. Peygamber'den duydukları vahiy mahiyetindeki ifadeler ile kudsî hadisler arasındaki ayrımı yapmakta zaman zaman zorlandığını göstermektedir. Hz. Peygamber'in Allah'tan aldığı ilâhî haberleri bazen Kur'ân tilâveti, bazen de kudsî hadis formunda aktarması, bu karışıklığın sebeplerinden biri olarak görülmektedir. Bu sebeple sonraki nesillere intikal eden rivâyetler, kimi zaman tilâveti mensûh bir âyet, kimi zaman da kudsî hadis olarak değerlendirilmiştir. Usûl literatüründe rivâyetlerde geçen "âyet" ve "kitap" kavramlarının bağlama göre yorumlanması da bu durumu teyit etmektedir.

Bu rivâyetler arasında usûl literatüründe yaygın olarak ele alınmayan, ancak İbn Akîl'in özgün bir yorumu olarak dikkat çeken bir örnek de Kadir Gecesi'nin vaktine dair bilginin ref' edilmesidir. İbn Akîl'e göre Hz. Peygamber'e Kadir Gecesi'nin hangi gün olduğu başlangıçta bildirilmiş, ancak daha sonra bu bilgi kendisine unutturulmuştur. O, bu durumu insâ kavramı çerçevesinde değerlendirmekte ve *"Kadir Gecesi'ni Ramazan'ın son on gününde arayın."*[273] hadisindeki *"arayın"* ifadesini delil göstermektedir. İbn Akîl'e göre eğer gecenin hükmü tümden kaldırılmış olsaydı, Hz. Peygamber ümmetine böyle bir arayış talimatı vermezdi. Dolayısıyla burada ref' edilen şey gecenin kendisi değil, hangi güne tekabül ettiğine dair bilgidir.[274] Bu yorum, diğer usûlcüler tarafından yaygın biçimde benimsenmemiş olsa da, insâ kavramının sadece Kur'ân metniyle sınırlı olmayıp, vahiy sürecindeki bazı geçici bilgilendirmeleri de kapsayabileceğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Sonuç olarak, Ahzâb ve Beyyine sûreleri bağlamında aktarılan bu rivâyetler, nesh ve İnsâ tartışmalarında kesin deliller olarak görülmekten ziyade, sahâbenin algı ve nakil farklılıklarını yansıtan örnekler olarak değerlendirilmelidir. Bu rivâyetler, hem vahyin mahiyeti hem de sahâbenin Kur'ân ve hadis ayrımını yapma süreçleri hakkında önemli ipuçları sunmakta; usûlcülerin bu metinlere yaklaşımındaki ihtiyatlı tutumun gerekçesini de ortaya koymaktadır.

[273] Müslim, "Sıyâm", 207.
[274] İbn Akîl, *el-Vâzıh*, 1/138.

SONUÇ

Bu çalışmada Kur'ân âyetlerinin "unutturulması" (insâ) meselesi, hükmen ve tilâveten nesh ile tilâvetin neshi bağlamında ele alınmıştır. Araştırma boyunca hem klasik tefsir ve hadis kaynaklarında yer alan rivâyetler hem de fıkıh usûlü literatüründe geliştirilen metodolojik yaklaşımlar incelenmiş, mezheplerin farklı tutumları karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Çalışmanın başlangıcında da vurgulandığı üzere, unutulma olgusu erken dönemde hem nesh hem de insâ kavramlarıyla ifade edilmiş, zamanla "nesh" terimi öne çıkmış; ancak aynı rivâyetler farklı başlıklar altında gündemde kalmaya devam etmiştir. Bu yönüyle çalışma, Kur'an'da nesh meselesinden ziyade Kur'an dışı nesh anlayışının nasıl kavramsallaştırıldığına yoğunlaşmış, yani doğrudan Kur'an içi ayetlerin birbirini neshi değil, rivâyetlerle sabit olduğu ileri sürülen ve tilâveti kaybolmuş metinler üzerinden şekillenen tartışmaları ele almıştır.

Sonuç olarak ulaştığımız ilk önemli nokta, Bakara 106. âyeti kıraat farklılıkları noktasında meselenin anlaşılmasında belirleyici olduğudur. -Nünsihâ- ve -nense'hâ- kıraatleri terk, te'hîr ve unutturma olmak üzere üç farklı anlama işaret etmiş; bu anlam çeşitliliği hem nesh teorisinin hem de insâ kavramının dayanak noktası hâline gelmiştir. Aynı şekilde, A'lâ sûresi 6–7. âyette geçen "*Sana okutacağız, sen de unutmayacaksın, ancak Allah'ın dilediği müstesna"* ifadesi, klasik müfessirlerce üç farklı yönden yorumlanmıştır. Bir grup müfessir istisnayı doğrudan nesh ile ilişkilendirmiş, bir grup beşerî unutmayı kastettiğini söylemiş, bir grup da bunun üslup icabı yapılmış bir istisna olduğunu savunmuştur. Bu çeşitlilik, erken dönemden itibaren unutma olgusunun yalnızca dilsel değil, aynı zamanda itikadî ve metodolojik bir tartışma zemini oluşturduğunu göstermektedir.

Çalışmanın ikinci neticesi, insâ olgusunun mezhepler arasında farklı şekillerde konumlandırıldığıdır. Hanefî usûlcüler, insâ olgusunu yalnızca Hz. Peygamber dönemine özgü görmemiş, insanlık tarihi boyunca peygamberlere indirilen vahiylerden bazılarının hem lafız hem de hüküm itibariyle insanların hafızasından silinmesini örnek göstermiştir. Bu bağlamda Hz. İbrâhim'e indirilen sahifelerin bir müddet sonra kaybolması, Bakara 106. âyetin de bu ilahî sünneti teyit ettiği şeklinde

yorumlanmıştır. Şâfiî, Hanbelî ve kısmen Mâlikî gelenekte İnsâ kavramı rivâyetler üzerinden bir çerçevede, doğrudan nesh ile bağlantılı görülmüş, Zâhirî gelenekte ise rivâyetlerin âhâd oluşu sebebiyle ihtiyatla yaklaşılmıştır. Bu durum, âyetlerin unutturulması meselesinin İslâm düşüncesinde geniş bir yelpazede tartışıldığını göstermektedir.

Hadis rivâyetlerinin incelenmesi, sahâbenin unutulan ayetler karşısında yaşadığı tereddütleri ortaya koymuştur. Sahâbenin "Nesh edildi mi?" şeklindeki ifadeleri, bu olgunun onların dünyasında da bilinen ve üzerinde konuşulan bir mesele olduğunu göstermektedir. Hz. Âişe'den nakledilen on emzirme rivâyeti, mezheplerin tamamında gündeme gelmiş; kimi zaman doğrudan hükmen ve tilâveten neshin örneği olarak zikredilmiş, kimi zaman da sıhhat yönünden tartışılmıştır. Recm rivâyeti, lafzının Kur'an'dan kaldırıldığı ancak hükmünün baki olduğu görüşüyle en fazla tartışılan örnek olmuş, fakat tilâvetin neden kaldırıldığı açıklanamamıştır. "Babalarınızdan yüz çevirmeyin." rivâyeti, evlatlık ve nesep düzenlemeleri bağlamında gündeme gelmiş, sahâbe rivâyetlerinde bu sözün "Allah'ın kitabında vardı" ifadesiyle aktarılması, insâ olgusunun toplumsal dönüşümle irtibatını göstermiştir. Bi'rimaûne hadisesi, beddua ve tarihi bir olay çerçevesinde zikredilmiş; kimi rivâyetlerde âyet olarak okunduğu ifade edilsede, bunun âyet olma ihtimalinin zayıf olduğu sonucuna varılmıştır. "Âdemoğlunun iki vadi dolusu malı olsa…" rivâyetleri ise sahâbenin, Hz. Peygamber'in kıraat esnasında vaaz niteliğinde söylediği sözleri Kur'an metniyle karıştırma ihtimaline işaret etmektedir. Nitekim sahâbenin "âyet miydi, hatırlayamıyorum" tarzındaki ifadeleri de bu ihtimali desteklemektedir.

Bu rivâyetler, Kur'an'ın sübûtu tevatürle sabitken çoğunlukla âhâd yolla nakledilmiştir. Bu sebeple usûlcüler, rivâyetlere ihtiyatla yaklaşmış; kimileri onları nesh ve âyetlerin unutturulmasına delil saymış, kimileri ise Kur'an'ın korunmuşluğu ilkesiyle bağdaştıracak şekilde te'vil etmiştir. Böylece hem rivâyetler bütünüyle göz ardı edilmemiş hem de Kur'an'ın muhafazası fikri korunmuştur. Bu noktada mesele, sadece rivâyetlerin sıhhatiyle değil, aynı zamanda metodolojik ve itikadî yaklaşımlarla da ilgilidir.

Çalışmanın ulaştığı bir diğer önemli sonuç, insâ olgusunun İslâm'ın tedricî dönüşüm metoduyla doğrudan ilişkili olduğudur. Evlat edinmenin kaldırılması, süt emzirme yoluyla mahremiyetin düzenlenmesi ve recm uygulamasının tarihsel şartlarda devam ettirilmesi gibi örnekler, İslâm'ın toplumsal yapıyı kademeli olarak dönüştürdüğünü göstermektedir. Bu bağlamda insâ, sadece unutma değil, vahyin süreç odaklı bir toplumsal dönüşüm aracı olarak da okunabilir. Hz. Ömer'in "Babalarınızdan yüz çevirmeyin; bu, Allah'ın kitabında vardı" sözü de bu dönüşümün vahiy kaynaklı olduğuna işaret etmektedir.

Bu çalışma, İnsâ kavramının erken dönem İslâm düşüncesindeki konumunu ortaya koymuş, rivâyetler ışığında nesh teorisiyle ilişkisini açıklamış ve mezhepler arasındaki farklı yaklaşımları mukayeseli biçimde değerlendirmiştir. Bununla birlikte, rivâyetlerin sahihliği ve tarihsel bağlamı konusunda daha geniş çaplı hadis araştırmalarına ihtiyaç duyulmaktadır ki bağlam üzerinden fıkıh sahasında da yorumlar daha sağlıklı bir zeminde yapılabilsin. Ayrıca kıraat farklılıklarının tefsir usûlü açısından daha detaylı şekilde ele alınması, ileriki çalışmalara açık bir alan olarak görünmektedir.

Sonuç olarak nesh bağlamında âyetlerin unutturulma meselesi, en az nesh kadar tartışmalı bir konudur. Özellikle usûlcüler arasında farklı görüşlere konu olmuş, kesin bir hükme bağlanamamıştır. Eğer gerçekten insâ diye bir olgu var ise, bunun ilahî tedricilik ve toplumsal dönüşüm sürecinin bir parçası olarak anlaşılması gerekir. Eğer böyle bir olgu yoksa, sahâbenin ve sonraki âlimlerin zikrettiği rivâyetler ya hafıza zafiyeti, unutma ve yanılma ile ilgilidir ya da Hz. Peygamber'in vaaz niteliğindeki sözlerinin Kur'an kıraatıyle karıştırılmasından ibarettir. Bu ikili ihtimal, meseleyi mutlak bir hükme bağlamaktan ziyade tartışmanın boyutlarını ve metodolojik önemini ortaya koymaktadır. Kanaatimizce, çalışmanın ulaştığı en önemli sonuç, insâ meselesinin İslâm düşüncesinde ciddi bir gündem oluşturduğu, farklı disiplinlerde farklı açılardan ele alındığı ve nihâyetinde Kur'an'ın korunmuşluğu ilkesiyle dengelenmeye çalışıldığıdır.

KAYNAKÇA

Abdürezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San‘ânî: **el-Mûsânnef fi’l-hadîs**, thk. Eymen Nasrüddîn el-Ezherî, (Beyrut: Darü’l-Kütübi’l-İlmiye, 2010, 12 Cilt.

Abuduweili, Adila: **Ebu’l-Hüseyin El-Basrî’nin Nesih Anlayışı ve Kâdî Abdülcebbâr’ın Nesih Anlayışı, İstanbul**: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî: **El- Müsned,** Kahire: Dârü’l-Hadîs, 1433/2012, 16 Cilt.

Altın, Abdüs Samed: **Kur’an İlimleri Ve Fıkıh Usûlü İlişkisi: Zerkeşî’nin El-Burhân Ve El-Bahru’l-Muhît Adlı Eserlerinde Nesih**, İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Âmîdî, Ebü’l-Hasen Seyfüddîn Ali b. Muhammed es-Sa’lebî: **el-İhkâm fî usûli’l-ahkâm**, Beyrut: Darü’l-Kütübi’l-İlmiye, 2011, 2 Cilt.

Ateş, Süleyman: **Yüce Kur'â’ın Çağdaş Tefsîri,** İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988, 11 Cilt.

Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmud b. Ahmed: **‘Umdetü’l-kârî fî şerhi Sahîhi Buhârî**, Beyrut: Darü’l-Kütübi’l-İlmiye, 2001, 25 Cilt.

A’zamî, Muhammed Mustafa: **Vahyedilişinden Derlenişine Kur’an Tarihi,** İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.

Bâcî, Ebü’l-Velîd Süleymân: **İhkâmü’l-fusûl fî ahkâmi’l-usûl**, Tunus: Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 2. basım, 2008, 2 Cilt.

Bağdâdî, Reyâd Hüseyin Abdüllatif et-Tâi: **Merviyyâtü neshi't-tilâve**, Amman: Darü'l-Eseriyye, 2014.

Bayraktar, Ahmet: **Nesh Kadim Bir Kuran Problematiği,** Ankara: Marifet Mektepleri, 2018.

Belhî, Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleyman: **Tefsîru Mukâtil b. Süleyman**, Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, 2020, 3 Cilt.

Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd el-Ferrâ: **Me'âlimü't-tenzîl.** Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. basım, 2016, 4 Cilt.
Şerhu's-sünne, Kahire: Dârü'l-Hâdîs, 1434/2013, 8 Cilt.

Beyzâvî, Nasırüddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer: **Minhâcü'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl**, Beyrut: Hâşimî Yayınevi, 2015
Envârü't-tenzîl ve esrârü't-Te'vîl, Mısır: Dârü'l-Kütübi'l-Arabiyyet'l-Kübrâ, ts, 4 Cilt.

Buhârî, Muhammed b. İsmâil: **el-Câmi'u's-sahîh,** thk. İzzettin Dallî vd. Beyrut: Risâle Naşirûn, 1445/2024, 3. basım.

Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî: **Ahkâmü'l-Kur'ân.** Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1. basım, 2022.
el-Fusûl fi'l-usûl, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3. basım, 2022.

Cevherî, İsmâil b. Hammâd: **Muhtârü's-Sıhâh,** Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1999.

Coşkun, Selçuk: **Hadîse Bütüncül Bakış,** İstanbul: İFAV, 2014.

Cum'a, Alî: **el-Nesh 'inde'l-usûliyyîn**, Kahire: Nehdatü Mısır, 2005.

Cüveynî, Ebü'l-Meâlî Rüknüddîn Abdülmelik b. Abdillâh en-Nîsâbûrî: **el-Burhân fî usûli'l-fıkh,** Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, 1997.

Çatallar, Mehmet: **Klasik Dönem Hanefî Fıkıh Usûlü Literatüründe Nesih Kavramı: Debûsî Ve Serahsî Örneği,** Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Dâvûd-i Karsî: **Şerhu Usûli'l-Hadîs li'l-Birgivî,** Beyrut:Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, 2006.

Debûsî, Ebû Zeyd Abdullah b. Ömer: **Takvîmü'l-edille fî usûli'l-fıkh**, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriye, 2006.

Dudu, Veysel: **İslâm Hukuk Metodolojisi Açısından Kur'an'da Nesih Meselesi,** Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'aş es-Sicistânî: **es-Sünen,** Beyrut: Müessesetü'r-Risale ve'n-Nâşirûn, 1434/2013.

Ebüssuûd Efendi: **İrşâdü'l-'akli's-selîm,** thk. Abdülkadir Ahmed 'Atâ Riyad: Mektebetü'r-Riyadi'l-Hadis, ts, 5 Cilt.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed: **el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl,** Kahire: Dârü'l-Hadîs, 2011.

Gider, Muhammed Mensur: **Ebû İshâk Eş-Şîrâzî'nin Nesih Anlayışı,** Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Gülle, Sıtkı: **Açıklamalı Örnekleriyle Tecvit İlmi,** İstanbul: Huzur Yayınları, 2005.

Gümüştekin, Meryem: **Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin Nesih Anlayışı** İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Habbâzî, Ebû Muhammed Celâleddîn Ömer b. Muhammed: **el-Muğnî fî usûli'l-fıkh,** Suud: Merkezi Bahsi İlmi ve İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1403.

Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh: **el-Müstedrek 'ale's-sahîhayn,** thk. Mahmûd Mataracı. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1429–1430/2009, 5 Cilt.

Hattâbî, Ebû Süleymân Ahmed b. Muhammed: **Me'âlimü's-Sünen,** thk. S'ad b. Necdet Ömer Dımaşk: Müessesetü'r-Risâle, 2012.

Hâzin, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed: **Lübâbü't-te'vîl fî me'âni't-tenzîl,** Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, 2004, 6 Cilt.

İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemâlüddin Yûsuf b. Abdillâh b. Abdilberr en-Nemerî: **el-Mûsânnef fi'l-hadîs**, thk. Eymen Nasrüddîn el-Ezherî, Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, 2010, 12 Cilt.

İbn Akîl, Ebü'l-Vefâ Alî b. Âkîl el-Bağdâdî: **el-Vâzıh fî usûli'l-fıkh,** thk. Curc el-Makdisî, Beyrut: Müessesetü'r-Reyyan, 2010, 2 Cilt.

İbn 'Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Endelüsî: **el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz,** Katar: Vizâratü'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiye, 2015.

İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh el-Me'âfirî: **Ahkâmü'l-Kur'ân,** Kahire: Dârü'l-Hadîs, 2011, 4 Cilt

İbn Âşûr, Muhammed Tâhir: **et-Tahrîr ve't-tenvîr,** Tunus: Darü't-Tûnusiyye, 1984, 30 Cilt.

İbn Cezerî, Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed: **en-Neşr fi'l-Kırâ'âti'l-'aşr,** Suudi Arabistan: Mecme'u'l-Melik Fahd, ts, 6 Cilt.

İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed er-Râzî: **Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm müsneden 'ani'r-Resûl ve's-Sahâbe ve't-tâbi'în,** thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib Mekke-Riyad: Mektebetü Nezzar Mustafa el-Baz, 1997, 10 Cilt.

İbn Emîru Hâc, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed el-Halebî: **et-Takrîr ve't-Tahrîr,** Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.

İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris: **Mu'cemü Mekâyîsi'l-Luga**, nşr. Muhammed Avvâd-Fatıma Aslan Beyrut: Darü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2001, "nsh", 989.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alîe l-Askalânî: **Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi Buhârî,** thk. Abdülazîz b. Abdillâh b. Bâz, Kâhire: Dârü'l-Hadîs, 1424/2004, 13 Cilt.

İbnü'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâlüddîn Osman b. Ömer: **Müntehe's-sûl ve'l-emel fî 'ilmeyi'l-usûl ve'l-cedel**, Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, 1985.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed el-Endelüsî: **el-Muhallâ bi'l-âsâr fî şerhi'l-mücellâ bi'l-ihtisâ**r, Kahire: Darü'l-Alemiyye, 2021, 6 Cilt.

el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm, Kahire: Darü'l-Hadîs, 2005.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî: **el-Müsnedü's-sahîh,** Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2014, 2. basım, 6 Cilt.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Şihâbiddîn: **Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm,** thk. Sâmî b. Muhammed es-Selâme Riyad: Darü Tayyibe, 1999, 8 Cilt.

İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed: **Ravzatü'n-nâzır ve cünnetü'l-münâzır fî usûli'l-fıkh 'alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed,** Lübnan: Müessesetü'l-Mektebi's-Sekâfiyye, 2017,

İbn Kutluboğa, Ebü'l-Adl Zeynüddîn Kâsım: **Şerhu Muhtasari'l-Menâ**r, Beyrut: Kenz Naşirun, 2021.

İbn Mâce" Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd: **es-Sünen,** Beyrut: Dârü Müessesetü'r-risâle Nâşirûn, 1444/2023.

İbnü's-Sââtî, Ebü'l-Abbâs Muzafferüddîn Ahmed b. Alî: **el-Bedî' fî usûli'l-fıkh,** Kahire: Darü İbn Affân, 2018; Riyad: Darü İbn Kayyım, 2018.

İltaş, Davut: **Klasik Nesh Teorisi ve Çağdaş Tefsirciler,** Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.

Karabâğî, Abdülganî: **Şerhü'l-Muhtâr,** İstanbul: İrşad Kitabevi, 2017, 2 Cilt.

Kaya, Osman: "Kur'an'ın Metinleşmesi Bağlamında Nesih Problemi", **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** 31 Ocak-Haziran 2014.

Kaysî, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebû Tâlib: **el-Îzâh li-nâsihi'l-Kur'ân ve mensûhih**, Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, 2012.

Kurtûbî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed: **el-Câmi‘ li-ahkâmi’l-Kur'ân,** Kahire: Darü’l-Hadîs, 2010, 10 Cilt.

Kutup Seyyid: **Fî Zilâlli’l-Kur'ân,** Kahire-Beyrut: Darü’ş-Şürûk, 2003, 4 Cilt.

Mevdûdî, Ebü’l-A‘lâ: **Tefhimü’l-Kur'ân,** çev. Muhammed Han Kayanî vd., İstanbul: İnsan Yayınları, 2005, 7 Cilt.

Meydânî, Abdülganî b. Tâlib: **el-Lübâb fî şerhi’l-kitâb,** Kâhire: Darü’l-Hadis, 2008, 2 Cilt.

Molla Hüsrev: **Mir'âtü’l-usûl fî şerhi Mirkâti’l-vüsû**l, Beyrut: Darü Sadır, 2011.

Mustafa, İbrahim vd: **el-Mu’cemü’l-Vasît,** Mecma‘i’l-Lugati’l-Arabiyye, ts.

Müslim, Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc: **el-Câmi‘u’s-sahîh,** Beyrut: Şirketü Dâru’l-Erkam b. Erkam, ts.

Nesefî, Ebü’l-Berekât Hâfizüddîn Abdullah b. Ahmed: **Medârikü’t-tenzîl ve hakâiku’t-te’vîl,** Dımaşk-Beyrut: Darü İbn Kesîr, 2013, 3 Cilt.

Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref: **el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc,** thk. Muhammed Nasrabi Cebel. Kahire: Dârü’l-Âlemiyye, 1440/2019, 8 Cilt.

Özdemir, Merve: **Cessâs’ın Nesh Anlayışı,** Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Özdeş, Talip: **Kur’an ve Nesh Problemi,** Ankara: Fecr Yayınları, 2018.

Üsmendî, Ebü’l-Feth Alâüddîn Muhammed b. Abdilhamîd: **Bezlü’n-nazar fi’l-usûl**, Beyrut: Darü’l-Kütübi’l-İlmiye, 2015.

Pezdevî, Ebü’l-Usr Alî b. Muhammed: **Usûlü’l-Pezdevî,** Kahire: Dârü’s-Selâm, 2021.

Râcihî, Abduh: **et-Tatbîku's-Sarfî,** Beyrut: Darü’n-Nehdati’l-Arabiye, 2014.

Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer: **Mefâtîhu'l-gayb,** Kahire: Darü'l-Fikr, 1981

el-Mahsûl fî ilmi usûli'l-fıkh, Kahire: Darü's-Selâm, 2019, 32 Cilt.

Rızâ, Reşîd: **Tefsirü'l-Menâr,** Kahire: Darü'l-Menâr, 1948, 12 Cilt.

Sadrüşşerîa es-Sânî, Ubeydullah b. Mes'ûd: **et-Tenkîh fî usûli'l-fıkh,** Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, 2009.

Semerkandî, Rükneddîn Ubeydullah b. Muhammed: **Câmiu'l-usûl fî beyâni'l-kavâidi'l-Hanefiyye ve'ş-Şâfiiyye fî usûli'l-fıkh,** İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020.

Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed: **Usûlü's-Serahsî,** Kuveyt: Mektebetü'l-İmâm ez-Zehebî, 2024, 3 Cilt.

Sezer, Mustafa: "İslam Târihi'nde Bi'rimaûne Hâdisesi Üzerine Bir Araştırma", 16, **İsam,** Erişim 1 Eylül 2025.

Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr: **Zehrü'r-rübâ 'alâ'l-Müctebâ,** nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. Kahire: Dârüsselâm, 2017, 4 Cilt.

Süheylî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdillâh: **er-Ravzü'l-ünüf fî şerhi's-Sîreti'n-Nebeviyye li'bni Hişâm,** Kahire: Darü'l-Hadîs, 2008, 4 Cilt.

Şâfiî, Muhammed b. İdrîs: **el-Üm,** Kahire: Darü'l-Hadîs, 2023, 9 Cilt.

Şerîf el-Murtazâ, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hüseyn: **ez-Zerî'a fî ilmi usûli'ş-Şerî'a,** Kum: Müessesetü'l-İmâmi's-Sâdık, h. 1429.

Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî: **İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-hak min 'ilmi'l-usûl,** Kahire: Darü's-Selam, 2013, 2 Cilt.

Şirbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatib: **Mugni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti me'ânî elfâzi'l-minhâc,** Kahire: Darü'l-Hadis, 2006, 6 Cilt.

Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed: **el-Mu'cemü'l-evsat,** Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012, 2. basım, 8 Cilt.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr: **Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân**, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî Kahire: Darü Hicr, 2001, 26 Cilt.

Türcan, Selim: **Neshin Problematik Tarihi**, Ankara: Otto Yayınları, 2017.

Vâhidî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed en-Mîsâbûrî: **Esbâbü Nüzûli'l-Kur'ân**, Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, 1991.
el-Vâsît fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd, Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, 1994, 4 Cilt.

Yücel, Ahmet: **Hadis Tarihi ve Usûlü,** İstanbul: İFAV, 2010.

Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî **Meâni'l-Kur'ân ve i'râbuh**, thk. Abdülcelil Abduh Şelebî Beyrut Alemü'l-Kütüb, 1988.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî: **el-Keşşâf an Hâkâiki Ğavâmizi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Akâvîl fi Vücûhi't-Te'vîl** Riyad: Mektebetü'l-Abîkan, 1996, 6 Cilt.

Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır: **el-Bahrü'l-muhît fî usûli'l-fıkh,** Kahire: İbdâ'li'l-A'lâm ve'n-Neşr, 2020, 6 Cilt.

Zeyd, Mustafa: **en-Nesh fi'l-Kur'âni'l-Kerîm**, b.y.: Darü'l-Vefâ, 1987.